

BOZSOKI PETRA

Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon

A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról*

A Monarchia első női lapszerkesztőjeként és -alapítójaként jegyzett Kánya Emília (1828–1905) saját korának ismert és elismert figurája volt. A róla szóló későbbi emlékezések és tanulmányok hol retorikai és történeti túlzásokkal, hol kisebb részletekre fókuszáló, szikárabb elemző logikával jelölték ki (igen előkelő) helyét a magyar sajtó- és nőtörténetben.¹ A következő tanulmányban új szempontot szeretnék bevezetni – közvetlenül a Kánya Emíliáról szóló, közvetetten a nőtörténettel foglalkozó diskurzusba. Amellett fogok érvelni, hogy alakja azért figyelemre méltó, mert életpályájának és munkásságának köszönhetően bővült az értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. Egyrészt akképpen, hogy új női szerep formálódott, másrészt – ezzel összefüggésben – olyan módon, hogy a honleányi szerep sajátos változata jött létre. Alakja és szakmai pályája ezáltal nemcsak a felsőbb társadalmi státuszú nők, hanem a nemek társadalmi konstrukciójának történetét tekintve is újszerűnek mondható.

Szerep, szereprepertoár, honleányság

A *szerep* előszeretettel használt fogalom a humán tudományokban, hiszen alkalmas arra, hogy az egy-egy alakra vagy szerzőre koncentrálnó elemzések konstruktivista szempontot érvényesítsenek. Kiváló segítség ahhoz, hogy a biografikus igényű értelmezés elkerülhesse a pszichologizálás, a tárgyalt alak vélekedéseit, szándékait kereső vagy az „igazi” figurát feltételező olvasat csapdáját;² de segíti a történeti tudatosságot, az anakronizmus kivédését is. 19. századi nőtörténettel foglalkozva például ez azt jelenti, a történelem és az irodalomtörténet női szereplőinek önképeit, feladatköreit, viselkedésmintáit, lehetőségeit és korlátait úgy ragadhatjuk meg a szerepfogalom

* A tanulmány megírásakor az Új Nemzeti Kiválóság Program 2018/2019 (ÚNKP-18-3-I-PTE-269) ösztöndíjában részesültem. Emellett külön köszönettel tartozom Kucserka Zsófiának és S. Laczkó Andrásnak számos inspiráló javaslatáért.

¹ A Kánya Emília-recepciót az alábbi tanulmányban részletesebben is elemeztem: BOZSOKI Petra, „A magyar feminizmus uttörője”? *Kánya Emília a kulturális emlékezetben*, *Literatura*, 45(2019), 1. sz., 33–51.

² Lásd erről: MARGÓCSY István, *Petőfi szerepdilemmái* = Uő, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 80–130, különösen 80–93. – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Szerepjátszás és költészet* = Uő, „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 67–75.

segítségével (külön-külön és együttesen), hogy elkerülhető legyen az olyan modern szótárból vett, számos jelenkori konnotációval rendelkező, más énszerkezetet és emberképet előfeltételező fogalmak alkalmazása (visszavetítése), mint például az „identitás” vagy a „személyiség”. Sőt a nőtörténetírásban a „szerep” korszaktól függetlenül kiváló mankó, hiszen a women’s studies (nőtudományok) nem – méghozzá tudománytörténeti okokból sem³ – homogén diszciplína: nem minden nőtörténeti munka épül a nemek társadalmi konstrukciójának előfeltevésére, és korántsem alkalmazza mindegyik a társadalmi nemek tudománya módszertanát, fogalomrendszerét. A nőtörténeti elemzésben tehát a szerepfogalom használata alkalmas lehet arra, hogy a szöveg (kimondatlanul is) olyan elköteleződést tükrözzön, amely szerint a kutató a(z irodalom)történet-írásban a nemek társadalmi aspektusával és azok viszonyrendszerével foglalkozik; a „női” és a „férfi” kategóriák pedig egyszerre elemzése tárgyai és eszközfogalmak is.⁴

Tanulmányomban *szerepen* az önformálás alakzatait, valamint a hatalmi, kulturális és társadalmi követelmények önformáláson hagyott lenyomatait;⁵ *szereprepertoár* alatt pedig a szerepek együttes készletét értem. Tehát például e fogalmi rendszer szerint a 19. században a megszokott női szerepek együttesének (a 19. századi női szereprepertoárnak) egyik eleme az anyaszerep volt, amelynek azonban különböző

³ Arra utalok, hogy – Joan Wallach Scott történész terminológiáját követve – a women’s studies intézményesülését két olyan nőtörténetírói iskola (a kizárólag a nők láthatóvá tételével, „her-story”-val foglalkozó, illetve a nőket mint társadalmi csoportot kutató „társadalomtörténeti” [social history] megközelítés) tette lehetővé, amelyek még nem alkalmazták a genderszemponot (az elemzett alakok közötti viszonyrendszer nemi aspektusának szempontját) a nőtörténeti kutatásban (Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics of History* [1988], New York, Columbia University Press, 2018, 15–27). A két történetírói iskola ugyan elvezetett a women’s studies intézményesüléséhez, ugyanakkor együtt járt intézményes és intellektuális elszigetelődésükkel (PETŐ Andrea, *A társadalmi nemek és a nők története = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 333–344, 339; „nőtörténelem” kontra „társadalmi nemek történetének” vitájáról: *uo.*, 341–342; továbbá a nőtörténetírás történetéről szintén átfogóan: KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015, 13–58). Az elkülönülés nyomai ma is világosan láthatók: ma is számos olyan esszencialista nőtörténeti munka születik, amelynek módszertana nem a nemek társadalmi konstrukciójának és viszonyrendszerének az előfeltevésére épül, és amely nem tekinthető feministának, hiszen nem célja a történelem kifejezetten politikai megfontolások szerinti újraírása, ezáltal a jelen formálása. A nőtörténetírás feminista és nem feminista megkülönböztetéséről: Natalie Zemon DAVIS, *„Nőtörténelem” kialakulóban = Van-e a nőknek történelmük?*, ford. GRESKOVITS Endre, szerk. Joan W. SCOTT, Bp., Balassi, 2001, 62–95; a feminista történetírásnak a jelen formálásra irányuló politikai célkitűzéséről: Joan W. SCOTT, *Introduction* = Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics...*, *i. m.*, 1–11.

⁴ A „társadalmi nem”-ről mint leíró és mint magyarázó jellegű fogalomról a történetírásban: Joan W. SCOTT, „A társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája”, in *Van-e a nőknek történelmük...?*, 126–160.

⁵ Ekképp értelmezi a szerep fogalmát Szolláth Dávid Galgóczi Erzsébet szerepkonfliktusairól írt tanulmányában Lackó Miklós és Margócsy István költői és írói szerepekről írt munkáira támaszkodva (SZOLLÁTH Dávid, *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái* = Uő, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, Bp., Balassi, 2011, 164).

változatai léteztek: a század első felében az egyik felsőbb társadalmi státuszú magyar anyai szerepváltozatnak fontos eleme volt a szoptatás, ezzel egy időben azonban olyan arisztokrata anyai szerepváltozat is létezett, amelyet inkább a szoptatós dajka alkalmazása jellemzett.⁶ Fontosnak tartom továbbá, hogy a szerep nem a „természetesség” vagy az „őszinteség” ellentéte,⁷ hanem minden téren jelentkező, kikerülhetetlen és teljes egészében diszkurzív konstrukció. (Az „elvált nő” élethelyzete például akkor válik szereppé, amikor arra a diszkurzív térben valamilyen módon [ön]reflexió épül. A tanulmány későbbi részében látni fogjuk ennek példáját.)

Kánya Emíliaának köszönhetően új szerep jött létre a Monarchiában, hiszen a női szerkesztő,⁸ így az irodalmi pályán pénzt kereső középosztálybeli nő képe addig egyáltalán nem létezett. Ezáltal bővült a 19. századi női szereprepertoár: a különböző női szerepek és változataik olyan ötvözete formálódott, amilyenre addig nem volt példa. Az elvált, majd újraraházasodó, nyolc gyermeket nevelő, a *Családi kör* című lapot elindító, azt húsz éven át (1860–1880) működtető, honorácior értelmiségi evangélikus családból származó nő szereprepertoárjában a művelt, vallásos, sokgyermekes családanya és az irodalmi pályán keresettel rendelkező, szakmájában elismert középosztálybeli nő képe már nem zárta ki egymást. E szereprepertoár-bővülés a 19. század fő követendő női mintájának, a *honleányságnak* a formálásán keresztül valósult meg.

Mint arra már többen is rámutattak, a nemzet fogalma köré épülő politikai nyelv jelentősen átalakította a nemekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokat is.⁹ Nira Yuval-Davis tézise szerint a nem és a nemzet modern diskurzusainak kölcsönösen egymást

⁶ A szoptatás és az anyai szerepek kérdéséről a 19. századi magyar kontextusban lásd: KÉRI Katalin, „Okos asszony nem marad gyermek nélkül”: Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon = Uő, *Női élet, leánynevelés...*, i. m., 195–239.

⁷ Ahogy Margócsy István fogalmaz a költői szerepekről: „A költeményekben *csupa* szerepet találunk: a költő, azáltal, hogy írásával kilép a magánszféra privát köreiből, akarja-nem akarja, »természetesen« szerepben találja magát; oly nyilvános szerepek egyikében vagy többjében, melyeket az őt megelőző és körülvevő szövegek, megszólalások, akár beilleszkedésre, akár követésre, akár átalakításra, akár megtagadásra buzdítván, felkínálnak neki” (MARGÓCSY, i. m., 87; kiemelés az eredetiben).

⁸ A tanulmányban a korabeli „író” és „nőíró” szóhasználatról eltérően a „női (lap)szerkesztő”, „női író”, „női költő”, „női szerző” kifejezéseket fogom használni analóg módon a „férfi író”, „férfi szerző” stb. kifejezésekkel. Ezek a szerepek ebben az időszakban voltak formálódóban, az írói, költői stb. pályák professzionalizációja még kezdeti szakaszban volt, ezért a mai fogalmaink visszaolvasása történetien volna. (A kérdésről lásd: VADERNA Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon = Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2016, 117; ill. Margaret J. M. EZELL, *Writing Women's Literary History*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1993.)

⁹ Vö. Lois A. WEST, *Feminism Constructs Nationalism = Feminist Nationalism*, ed. Lois A. WEST, New York, Routledge, 1997, 11–36. – Mrinalini SINHA, *Nations in an Imperial Crucible = Gender and Empire*, ed. Philippa LEVINE, Oxford, New York, Oxford University Press, 2004, 181–202. – Tamar MAYER, *Gender ironies of nationalism: setting the stage = Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar MAYER, London, Routledge, 2000, 1–22. – Ann McCLINTOCK, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York: Routledge, 1995; magyarul pedig jó összefoglaló: KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918*, Sopron, Novum Eco, 2010, 46–54.

befolyásoló jellege nem csak a 19. század és nem is csak az európai kultúra sajátja. Meggyőzően bizonyítja, a nemzet újratermelésének folyamatában évszázadokon át, Európán kívül is jelentős szerepet töltek be a nők biológiai, kulturális és szimbolikus értelemben is.¹⁰ Magyarországi kontextusban a 19. században a nemzet fogalmának társadalmi nemi vetülete többek közt a honleányság népszerűsítésében figyelhető meg. A reformkortól kezdve tanácsadó cikkek sokasága hirdette: egy felsőbb társadalmi státuszú leány és nő legfőbb feladata (életkortól függetlenül) a nemzet szolgálata. E szolgálatnak többféle módját gondolták el, például jótekonyság, nemzeti egylettagságok, a forradalom sérültjeinek ápolása stb. Legfőbb eszköze pedig a feleség- és elsősorban az anyai szerep betöltése volt, hiszen az elgondolás szerint a családanya az, aki jó honfit és honleánnyt szülhet és nevelhet a haza számára.¹¹

A honleányság tehát egyszerre tekinthető szerepnek, amely megvalósulhatott egyéb, a nemzetért munkálkodó tevékenységekkel (akár például gyermeket szülni nem tudó nőknél is).¹² Elsősorban azonban egyfajta metaszerep, amely nem egyenrangú a többi női szereppel, hanem inkább azok szervezője. Az az arisztokrata vagy honorácior értelmiségi anya például, aki gyermekeit a 19. század közepén külföldi leánynevelő intézetekbe járatta, nem minősült honleánynak, szemben azzal az anyai szerepváltóval, amelyben központi jelentőségű volt a magyar nyelv tanítása.¹³ (A honleányságot metaszerepjellege ellenére a tanulmányban a könnyebb követhetőség miatt a legtöbbször szerepnek fogom nevezni.)

A honleány a hazafi társadalmi nemi párjának tekinthető. Hiánypótló lenne megvizsgálni, vajon a két szerep pontosan mikor alakult ki, és hogyan hagyományozódott, formálódott, illetve milyen kölcsönhatásban volt a 19. századi Magyarországon.

¹⁰ Nira YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria, Bp., Új Mandátum, 2005.

¹¹ Lásd *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999, 57–148; ill. vö. a 19. század második felének egyik fontos tanácsadókönyvével: „A nők vegyenek részt a politikában mint erkölcsileg működők; mint a morál elveinek képviselői [...]. A jótekonyság befolyás, melylyel a nők bírnak, akkor hat legjótékonyabban, ha természetes csatornáiba – a családiakba – ömlik. [...] Más nemzetek régen belátták és elismerték már az elkövetett hibát, s komoly törekvéssel igyekeznek azt jóvá tenni s a nőt azon helyre állítani, mely őt megilleti; arról gondoskodnak, hogy szükséges ismereteket és hivatásbéli kiképzést szerezhessen magának; szóval, hogy nőnek és anyának neveltessék, ki egykor képes leendő gyermekeit erkölcsös, felvilágosodott, a gyakorlati életre való emberekké nevelni, s ama üdvös befolyást gyakorolni, melyről előbbi fejezeteinkben szóltunk, s mely nem csak a családi körre, hanem a magán- és nyilvános élet minden viszonyaira is kiterjed” (BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, Pest, Heckenast, 1870, 46; 49–50).

¹² Ezt mutatja, hogy leggyakrabban mellérendelő mondat szerkezetekben említik más női szerepekkel, vö. például: „A nő természetes hivatása pedig nem lehet más, mint az, hogy hitves, családanya, honleány és művelt nő legyen, a leánygimnázium pedig kiragadja a nőt e hivatása köréből, midőn célul a legmagasabb fokú tudományos képzettséget, az egyetemi pályát tűzi ki” (Szóts Farkas, *Leánygimnázium Budapesten*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. augusztus 4., 516).

¹³ Lásd: Egy főrendű hazafi [TELEKI BLANKA], *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*, Pesti Hírlap, 1845. december 9; VAHOT Imre, *Nemzeti nőnevelő intézet*, Pesti Divatlap, 1846. június 4.

Érdeemes lenne például alaposabban is utánajárni Fábri Anna feltételezésének, amely szerint a honleányi szerep körvonalait reformkori férfiak rajzolták meg: „a honleányt honfi-Pygmalionok teremtik”.¹⁴ A honfiúi szerep heterogenitása, vagyis sajátos történeti (helyi, társadalmi státuszbeli, felekezeti, életkori) változatai ellenére annyi bizonyos, hogy alapsémája hasonló (a hazafiúi és a honleányi szerepváltozatokhoz is): minden egyéni tett és szerep egyetlen célnak, a nemzetért munkálkodásnak kellett, hogy alárendelődjön; ezért bizonyos kitüntetett tevékenységek (részvétel a forradalomban, a magyar nyelv terjesztése, a nemzeti irodalom művelése vagy értelmezése stb.) nagyobb társadalmi megbecsültséget kaptak.

A tanulmányban a fenti fogalmakra és előfeltevésekre építve azt elemzem, Kánya Emília hogyan használta és formálta tovább a honleányi szerepet. Amikor ennek elemeit és jellemzőit tárgyalom, kontrollként röviden utalok társadalmi nemi változatra is. Ehhez részben a 19. századi magyar kontextusra, azon belül is a Kánya körüli közeg férfiszerepeit elemző kutatásokra támaszkodom. Emellett részben olyan, a *Családi kör* aktív korszakában megjelent kiadványra hivatkozom (*Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*), amely a „hazahazafi” címszó alatt bőséges válogatást közölt főként 19. századi, kisebb részt az azt megelőző korszakból a hazafiságról és a nemzetről szóló szépirodalmi és publicisztikai írásokból.¹⁵ A kötetben hivatkozott idézetek korábbiak, mint Kánya Emília aktív működése. Az 1865-ös megjelenés és a *Vezércsillagok* cím azonban azt jelzi, a kiadványban felmutatott értelmiségi férfiszerep-minta az 1860-as években is mértékadó volt.¹⁶

A honleányi szerep módzatai

Mint minden társadalmi szerep, úgy a honleányság is folyamatosan változott a 19. század folyamán. Kánya Emília 1860 és 1880 közötti *Családi kör*ben publikált cikkeiből, illetve 1902-től 1905-ig írt, *Réges-régi időkről* című emlékiratából¹⁷ úgy tűnik, a honleányság (1) követendő mintát, (2) védelmet és (3) tovább formálni kívánt szerepet

¹⁴ FÁBRI Anna, „Határozz, és kimondtad sorsodat.”: *A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban = Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁ CZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16., A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2013, 142. Ezt a hiánypótló munkát kezdte el mikroelemzéssel Kucserka Zsófia Slachta Etelka honleányi szerepét értelmezve, ahol Slachta esetében arra a következtetésre jutott, hogy a honleányi szerep olyan éppen formálódó szerepelvárás volt a reformkorban, amelynek határai még bizonytalanok voltak, „de a határok megrajzolásában már maguk a honleányok is aktív szerepet vállaltak” (KUCSERKA Zsófia, *Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban = Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4., szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019, 264–290, 288).

¹⁵ *Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865. A szerkesztő(k) kiléte ismeretlen.

¹⁶ Ráadásul Kánya hírt is adott a kötet megjelenéséről a *Családi kör* 1861/19-es számában (300.o.).

¹⁷ KÁNYA Emília, *Réges-régi időkről*, kiad. FÁBRI Anna, KISS Bori, utószó FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1998.

is jelentett. A következő alfejezetben azt elemzem, Kánya életpályájának és szakmai működésének mely pontjai értelmezhetők a honleányi elváráshoz való igazodásként. A második alfejezetben azt vizsgálom, hogyan „használhatta” a szerepet, és lehetett segítségére normaszegő életpályáján. A harmadik alfejezet tárgya, hogy milyen új változata jött létre a honleányi szerepnek, így Kánya milyen módon vett részt a 19. századi értelmiségi női szereprepertoár bővítésében.

1. A honleányság mint követendő minta

Önmaga és mások (minden társadalmi osztály) számára *követendő minta jellegét* rendre megfogalmazta tanácsadó cikkeiben, mint például a *Társaséleti teendőinkben*:

Sokat tehát, igen sokat tehet a nő a társadalomban, és most inkább, mint valaha, kötelessége: betölteni nem csak emberi, de honleányi kötelességeit. (...) És miként a családi életben a nő kötelessége, olyan karban tartani házáat, és olyan szellemet honosítani meg abban, hogy a férj gyönyörét, boldogságát találja meg abban, épen úgy a honleányok kötelessége: hiven ápolni e nemzeti érzelmeket; miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása.¹⁸

Eszerint az olyan – mai szemmel, és úgy tűnik, Kánya Emília számára is a magánélet területéhez sorolt – tevékenységek, mint a háztartásvezetés, a gyermeknevelés vagy a férjválasztás nem csupán az egyéni boldogulást szolgálják, hanem hangsúlyosan közösségi vetületük van: aki e szempontokra odafigyel és „megfelelően” tölti be e szerepeket, az nemcsak saját, hanem a hon boldogulását szolgálja. Kánya életpályájának több mozzanata is a honleányi szerepelváráshoz való igazodásként értelmezhető. Leghangsúlyosabban (1.1.) a szerep tudatos megélését segítő írások terjesztésében és (1.2.) a játékonkodásban, illetve az egylettagságban mutatkozik meg.

1.1. Szereptudatosítást közvetítő írások

A *Családi kör* elsőrendű feladatának a honleányi szerep tudatosítását jelölte meg a (felsőbb társadalmi státuszú) nők¹⁹ számára. „Honleányok képcsarnoka” című női példaképeket felsorakoztató állandó rovata azt mutatja, a lap tulajdonképpen – hol hangsúlyosabban, hol csak a háttérben – végig a honleányság kérdése körül forgott. Kánya publicisztikai munkássága a „Hogyan legyél jó honleány?” programmal írható le; bármelyik cikke e program szolgálatában állóként értelmezhető – még az is, amely

¹⁸ EMILIA, *Társaséleti teendőink*, Családi kör, 1860, 5. sz., 73–74.

¹⁹ Sem Kánya Emília, sem a többi cikk szerzője nem differenciálta nézeteit a társadalmi státuszra és az életkorra vonatkozóan. Szempontjaikból azonban jól látszik, hogy azok az elvek, amelyeket általánosan „nőkérdés”-ként emlegettek, kizárólag a felsőbb társadalmi státuszú, azon belül is inkább a középosztálybeli, fiatal és középkorú magyar nők kérdését érintették. A korszakban kivételt jelentett Beniczky Irma *A nők hivatása* című tanácsadókönyve, amely több helyen is differenciáltabban fogalmazta meg a leírását és imperatívuszait (BENICZKY, *i. m.*).

nem használja expliciten a „honleány” szót. A lap tartalmazott kulturális híreket, hazai és külföldi divattudósításokat, tanácsadó cikkeket háztartási és gazdasági teendőkről, értekezéseket a nők szerepeiről és feladatairól, valamint terjedelmes szépirodalmi rovatot, amelyben számos női szerző szerepelt. A honleányi szerep tudatos megélésének a közvetítésében a legfontosabb eszköz pedig a műveltségre nevelés és a képzettség fontosságának a hirdetése volt.

A műveltségszermény terjesztése nem csupán a honleányi kötelesség, hanem a Kánya honorácior értelmiségi, evangélikus származása által kijelölt szerepelvárás teljesítésé-ként is értelmezhető. Apja Kánya Pál²⁰ (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka és a pesti német gyülekezet jegyzője volt. Kánya Emília családi és baráti honorácior közegéhez tartoztak az úgynevezett „irodalmi Deák-párt” tagjai (pl. Arany János, Tompa Mihály, Szász Károly, Gyulai Pál, Pákh Albert, Csengery Antal), de a honorácior közegen kívül a korszak „evangélikus elitje” is rendszeresen megfordult náluk, például Tavassy Lajos, a Székács, a Prónay, a Podmaniczky család.²¹ László Ferenc meggyőzően érvel amellett, hogy a 19. századi kulturális életben a Pest-Budán letelepedő evangélikus elit kitüntetett szerepet játszott.²² Juliane Brandt kutatásai szerint a csoport tekintélye részben a nyelvi-etnikai sokszínűségről fakadt: a közösséget németajkúak, magyarok és szlovákok együttese alkotta.²³ Emellett vezető szerepük Mária Dorottya pártfogása, Schedius Lajos támogatása mellett a nívós iskolahálózatok miatti felülképzettségüknek, a közös vendégeskedéseknek, valamint a kisebbségi létből adódó „nostras-tudatuknak” és „kohézióerősítő rítusaiknak” köszönhetőek.²⁴ A művelődés, a magántanári képzés és az iskolázottság kitüntetett szerepéről bőszeges beszámolót ad Kánya Emília emlékirata is:

Akárhogy gondolkodjam is, nem találok emlékeimben műveletlen emberekkel való közelséget. Tanárok, teológusok, írók, egypár művész, földbirtokos, ez volt a mi körünk (...). Nem találkoztam műveletlen, rossz modorú emberekkel.²⁵

²⁰ Kánya Emília és Kánya Pál minden kézirat és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknevet használta. Ezért – ellentétben a Szinnyei József óta elterjedt „Kanya” névalakkal (vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII.*, Bp., Hornyánszky, 1909, 559), a tanulmányban következetesen a „Kánya” névalakot használom.

²¹ Lásd KÁNYA, *i. m.*, 9–76.

²² LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 2004/4, 165–185, 165; ill. az evangélikusok szerepéről a jótékonykodó egyletekben: TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, Bp., L'Harmattan, 2005, 59–94.

²³ Juliane BRANDT, *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak*, Századvég, 8(2003), 29. sz., 17–26.

²⁴ LÁSZLÓ, *i. m.*, 175. Az összetartozás-tudat erejét mutatja, hogy noha Székács József evangélikus püspök több egyházpolitikai témában más nézeteket vallott, mint Kánya Pál, sőt, összetűzésbe is kerültek (vö. Székács József püspök visszaemlékezései, szerk. KERTÉSZ Botond. Bp., Akadémiai, 2009, 264–265), ettől függetlenül Kánya Emília visszaemlékezései alapján a Székács és a Kánya család rendszeresen összejárt (vö. KÁNYA, *i. m.*, 31–32).

²⁵ Uo., 31.

És nem hiába vártak reám a mesterek, akik hivatva voltak hiányos ismereteimet kibővíteni, tehetségeimet kiképezni. Édes jó atyám, mint rendkívül művelt, széles látókörű és tudós ember, a leányától is megkívánta az alapos tudást, és szívesen hozott még áldozatokat is, csak hogy szívünk-lelkünk nemes úton képeztessek.²⁶

Hogyan neveljük leányainkat? című tanácsadó írásában már nem csupán a művelődés szükségessége mellett érvel, hanem azt kifejezetten a női feladatok egyikeként említi: „Kellő műveltség mellett a női szív minden időben és minden körülmények közt hű marad magához, egyformán külsőleg, belsőleg, egyformán szépben és jóban.”²⁷ Más írásaiban a művelődés hatásának az erkölcsös életmódot, a szerelemből házasságot, a hiúságtól való tartózkodást vagy a minél műveltebb és nemzethűbb gyermekek nevelését jelöli meg.²⁸

Úgy tűnik, a műveltség Kánya esetében egyszerre jelentett honorácior és evangélikus neveltetéséből adódóan *lehetőséget* a szakmai érvényesülésben (már egyáltalán a szakmaválasztást is befolyásolta), egyszerre *eszközt* a piaci rés kihasználásához (hiszen a korszakban ritka teljesítménynek számított a lap húszéves fennmaradása²⁹), de egyszerre *terjeszteni kívánt eszményt* is. A műveltségeszmény terjesztése részben a nemzethű gyermekek nevelése miatt tekinthető a honleányi szerep részének, részben pedig azért, mert Kánya csatlakozott a korszak egyik fontos, jeles honleányok által képviselt ügyéhez, a nők oktatásának programjához.³⁰ „Csak a nő számára nincsenek ilyen tanintézetek! Az ő célszerű neveltetésére semmi sincs téve. Elég, ha írni-olvasni

²⁶ Uo., 47; ill. lásd az emlékirat egész első fejezetét: Uo., 9–76.

²⁷ EMILIA, *Hogyan neveljük leányainkat?*, Családi kör, 1878, 11–14. sz., 246–247, 270–272, 299–302, 317–320, 248. Ugyanebből az évtizedből a református Szász Károlyné unokájához, Pólához és Ilonához írt levelében nem is csupán az egyik nélkülözhetetlen honleányi erényként emlegeti a műveltséget, hanem egyenesen az Isten által rendelt fő hivatás betöltéseként: „...ti éppen most azon szerencsés helyzetben vagytok, hogy sok hasznos és jót tanulhassatok, s ez által fog szívetek nemesülni s azon cél felé törekedni, mely minden nőnek hivatása, hogy ti. bétöltve nemesen és kiművelt szellemmel azon tért, mely számára istentől ki van rendelve [...] tartsa meg isten még soká, hogy nemesen választott útján haladhasson tovább is jó sikerrel elő, hogy a Honnak sok művelt lelkű nőt formálhasson” (Özv. Szász Károlyné levele Szász Pólához és Ilonához, Kolozsvár, 1873. március 13. RL C/97 21. doboz, idézi SÁRAI-SZABÓ Katalin, *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig: A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, doktori disszertáció, Bp., 2010, 152–153. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf> (utolsó megtekintés: 2019. április 02.))

²⁸ Vö. EMILIA, *A magyar hölgyekhez*, Családi kör, 1860, 30–37. sz., 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581. – EMILIA, *A női műveltségről*, Családi kör, 1862, 41–42. sz., 637–638, 649–650. – EMILIA, *A nőről*, Családi Kör, 1864, 35–47. sz., 817–820, 849–852, 865–869, 889–893, 913–917, 944–948, 961–964, 985–989, 1009–1013, 1033–1038, 1067–1069, 1081–1084, 1105–1109.

²⁹ Lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében (A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján)*, Alföld, 62(2011), 3. sz., 44–51. További elemzést érdemel, hogy pontosan mi lehetett e népszerűség oka.

³⁰ A nők oktatásáért küzdő programról a legátfogóbban: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Pécs, Kronosz, 2018. – KERESZTY Orsolya, *Nők művelődési lehetőségei a dualizmuskori Magyarországon = Uő, „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011, 35–63.

tud, és ha ezt sem, szintén nem nagy baj. Hogy miből fog megélni? Törődnek is azzal! Menjen férjhez, vagy... vagy... vagy... Nos? [...] Miért nem tárják föl a nő számára is a kenyérkereset kapuit?”³¹

A fenti részletből látható, a (középosztálybeli) nők (otthoni és szervezetlen) művelődése mellett azok szervezett, szisztematikus, intézményes és szakmai keretek közt megvalósuló oktatását szorgalmazta. Tette ezt mind a tudás hozzáférhetősége miatt, mind pedig azért, mert az oktatást – kortársaihoz hasonlóan, csatlakozva a korszak másik fontos nőügyi eszméjéhez – kulcsfontosságúnak jelölte meg a középosztálybeli nők munkaképességéhez,³² önfenntartási lehetőségéhez, a házasságtól való egzisztenciális függésük felszámolásához. Saját cikkei érvelésén túl talán még fontosabb, hogy a *Családi kör* rendszeresen teret biztosított a nőnevelés ügyéért küzdő felszólalóknak;³³ tehát nemcsak a művelődés, hanem a nők képzését szorgalmazó programok egyik fontos fórumaként szolgált.

1.2. Jótékonykodás, egyletagság

A „Hogyan legyen jó honleány?” típusú tanácsadó cikkekben számtalanszor olvasható a jótékonykodás szempontja, és ennek több oka is lehet. A jótékonykodás lehetővé tette az anyai szerep kiterjesztését a „társadalom gondviselő anyja” képzetévé. Így azok a nők, akiknek nem lehetett gyermeke, „pótolhatták” a gondoskodási tevékenységet, amely nélkülözhetetlen eleme volt a honleányi szerepnek.

A többi ok a honfiúi szerepminta ismeretében mutatkozik meg. A hont és a hazafiságot középpontba állító szövegek szembevető jegye a szakrális beszédmód a nemzettel kapcsolatban. A *Vezércsillagok...* című kötet „hazafi” címszava alatt számtalan, a következő részlethez hasonló szöveget olvashatunk, amelyek hangneme patetikus, retorikájuk központi eleme pedig az áldozathozatal:

Mert mind övé vagyunk, s ő mindenünké,
Ezen imádott, szeretet hazá!
Mely úgyfog élni, úgy fog csak virúlni,
Ha érte él, ha érte hal fia.³⁴

(523, Garay)

A honleányi szerepelvárásban a jótékonykodás cselekedete töltötte be a nemzethez fűződő szakrális viszony pozícióját. A rendszeres adományozás a vallásos életmódhoz hasonlóan

³¹ EMÍLIA, *A nőről = A nő és hivatása*, i. m., 310.

³² A középosztálybeli női munkavégzést ösztönző programmal kapcsolatban vö. *A nő és hivatása II.* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: *A nő és hivatása II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006, 189–243.

³³ Vö. például: LENGYEL Dánielné, *Hölgyeinkhez a nőnevelés ügyében*, *Családi kör*, 1869, 27. sz., 626–627.

³⁴ *Vezércsillagok...*, 150. A szakrális beszédmód és a nemzetről szóló költészet kapcsolatáról, a bibliai minták nemzetiesítéséről lásd továbbá: DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jöni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Bp., Ráció, 2017.

önmegtagadásra, szolgálatra, a saját javokról való lemondásra és a (honfi) testvérek segítésére épült; ráadásul eredendően is az egyházak körébe tartozó tevékenység volt. Jótékonyági céllal alakult például a Budai Jótékony Nőegylet, a Pesti Izraelita Nőegylet, a Magyar Országos Segélyező Nőegylet vagy a Pesti Jótékony Nőegylet, amelynek munkájában 1863-tól Kánya Emília is részt vett, 1864-től pedig a *Családi kör* lett a hivatalos lapja.

Alakultak azonban olyan nőegyletek is, amelyek a jótékonykodás mellett kulturális és érdekvédelmi tevékenységet is folytattak, mint például a Magyarországi Központi Fröbel Nőegylet, a Mária Dorothea Egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (amelynek alapításában 1861-ben részt vett Kánya Emília is), az Országos Nőiparegylet (amelynek 1880–81 között titkára volt) vagy az Országos Nőképző Egyesület (amelynek munkájában Kánya szintén aktívan részt vett 1868-tól).³⁵ Ezek az egyletek is fontos eszközök voltak a honleányi szerep betöltéséhez, hiszen többféleképpen is szorosan a nemzeteszméhez kapcsolódtak.

Egyrészt olyan módon, hogy többen a háztartási, gazdasszonyi teendők elmélyítésén fáradoztak, ami a női tagok családi körben végzett munkájának, férjükről és gyermekeikről (a jövő jó honfiáról és honleányairól) való gondoskodás tudatosságát segíthette. Másrészt aktívan részt vettek a középosztálybeli nők képzéséről és munkaképességéről szóló vitákban, illetve abban, hogy a műveltség és a szervezett képzés a nők számára is hozzáférhetővé váljon. A Mária Dorothea Egyesület például könyvkiadó vállalatot működtetett, és megszervezte az Országos Tanügyi Kongresszust, az Országos Nőiparegylet kifejezetten a középosztálybeli nők munkaképzésének a javításáért és a munkához való hozzáférésük lehetőségéért küzdött, az Országos Nőképző Egyesület pedig felolvasásokat szervezett, tanodát és leánygimnáziumot alapított.³⁶ Miként a fenti alfejezetben láttuk, a női oktatás és művelődés kérdése szervesen illeszkedett a nemzettudat formálásához. Az egyletek lehetővé tették, hogy ezen eszméket a tagok intézményi támogatással hirdessék, ezért is lehetett az egylettagok fontos eszköze a honleányi szerepminta követésének.

Harmadrészt az egylettagok (például az Országos Nőiparegyletben) lehetővé tették az olyan programok hirdetését, mint a honi készítmények előnyben részesítése.³⁷ S vé-

³⁵ A reformkori és dualizmuskori magyar nőegyletekről részletesebben lásd Susan ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgmonarchie 1848 bis 1918*, Wien, Pomedia Verlag, 1999. – BORBÍRÓ Fanni, *Budapesti nőegyletek 1862–1904 = A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp. Argumentum, 2007, 185–207. – Judith SZAPOR, *Sisters or Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1914 = Women's Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROW-ENNKER, Stanford-California, Stanford University Press, 2004, 189–205. – BURUCS Kornélia, *Nők az egyesületekben*, Historia, 15(1993), 2. sz., 15–18. – KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmuskori Magyarországon, 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2008, 78–90. – TÓTH, i. m., különösen: 59–94. – *A nő és hivatása II...*, i. m., 288–311.

³⁶ BORBÍRÓ, i. m., 192–195.

³⁷ Veres Pálné lánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda visszaemlékezése például a magyar termékek készítését és használatát egyértelműen a honleányi szerep részeként határozta meg: „Az iparvédelem,

göl, az egyletekben ugyanúgy a közösségiség vált kulcsfogalommá, ahogyan a hazafi szerep kulcselemében, a nemzeti eszme terjesztésében is. A *Vezércsillagok...* egyik, Széchenyi Istvántól származó részletében a következő megfogalmazását olvashatjuk a hazafiság közösségi jellegének:

a honszeretet, bármily tiszta s erős legyen is, s bár hány rokon kebelben lángoljon is, csak vajmi kis hatalom, ha egyesítve, józanul kifejtve s egy célra irányozva nincs. S ezt semmi egyéb nem eszközölheti, mint a nemzetiségre alapított közértelmesség; mert az okos hazafi átlátandja, hogy ő egyedül nem vihet végbe szinte semmit, mindent egyszerre nem kezdhetni, hanem egyet kell a másik után közérővel létesíteni, s végre, hogy rá a legbiztosb s nagyobb haszon csak a közgyarapodásból folyhat tartólag s huzamosan.³⁸

(545, G. Széchenyi István)

A nőegyletek és a nőmozgalmak Európa-szerte nagyrészt női taglétszámmal, tehát dominánsan női közösségként működtek.³⁹ Magyarországon a 19. századi nőegyletek szintén fontos eszközei voltak a nők közötti kapcsolatháló kiépítésének. A Mária Dorothea Egyesület például állasközvetítő irodát működtetett (középosztálybeli) nőknek, valamint elszegényedett, öreg tanítónőket támogatott; az Országos Nőképző Egyesület kapcsolatot tartott fenn külföldi nőszervezetekkel.⁴⁰ De többen arra is figyeltek, hogy a nőiönérdek-érvényesítés kizárólag női dominanciájú csoport létrehozásával valósuljon meg: nemi differenciálást alkalmaztak; például meghatározták, hogy a választmány 2/3-a nő kell, hogy legyen, hogy valóban saját érdekeiket képviselhessék.⁴¹

az u. n. *honi* gyártmányok felkarolása és az idegennek kiküszöbölése volt nemcsak a jelszó, de a magyar ember kötelessége is. A két Zichy grófnő (testvérek), gróf Batthyány Lajosné és gróf Károlyi Györgyné, roppant buzgóságot fejtettek ki emellett. De minden honleánynak is hazafias feladata volt dolgozni és fáradozni ez érdekében” (RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim: 1847–1917*, Bp., Légrady testvérek, 1922, 59). Nem véletlen hát, hogy a *Családi kör* divatrovata határozottan a magyar viseletet és a magyar gyártmányú kelmékből készült ruhákat reklámozta.

³⁸ *Vezércsillagok...*, i. m., 157. Persze ez a közösségiségeszmeny – minthogy már többen is árnyalták azon üdvtörténeti narratíva illúzióját, hogy a ’48-as márciusi események nyomán létrejött új nemzetfogalom olyan magyarságkonceptióra épült volna, amely a nemesi nemzet szűk közösségfogalmát felváltva már a népet (a kiváltságokkal addig nem rendelkező tömegeket) is magában foglalta – nem tekinthető integratívnak: ugyanúgy csupán a felsőbb társadalmi réteget érintette. Lásd például MILBACHER Róbert, *Dózsa György unokája: A Nemzeti dal közösség szemléletéről = Uő, Babel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia, 2015, 72–93. – DÁVIDHÁZI Péter, *Őseinket felhozád = Uő, Per passivam resistentiam*, Bp., Argumentum, 1998, 123–144; ill. a jog és a társadalmi gondolkodás szintjének ellentétéről a rendi berendezkedés megszűnése után: TÓTH Zoltán, *A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás = Magyarország agrártörténete: Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. OROSZ István, FÜR Lajos, ROMÁNY Pál, Bp., Mezőgazda Kiadó, 1996, 141–172.

³⁹ A 19. századi nőegyletekről és nőmozgalmakról európai kontextusban: KAREN J. BLAIR, *The Clubwoman as Feminist: True Womanhood Redefined, 1868–1914*, New York, Holmes & Meier Publisher, 1980 – *Women’s Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. SYLVIA PALETSCHEK, BIANKA PIETROW-ENNKER, Stanford-California, Stanford University Press, 2004.

⁴⁰ BORBÍRÓ, i. m., 195.

⁴¹ Uo., 194–195. Az egylettagság persze nem csupán a honleányi szerep fontos elemeként tárgyalható, hanem a privát és a publikus szféráról szóló diskurzus szempontjából is. E tanulmánynak azonban ez

A nőtársadalom összességével való sorsközösség-vállalás, amely a társadalom patriarchális berendezkedéséből származó közös tapasztalatra épült, a 20. század eleji feminista mozgalmaknak volt kimondott és fontos programja.⁴² A 19. századi (nő) egyleti csoportosulások korántsem tekinthetők rendi különbségeken átívelő közösségekként,⁴³ sőt, a 20. századi magyar feminista mozgalmak kifejezetten a 19. századi „nőmozgalmaktól” való elhatárolódásukkal definiálták magukat, mondván, hogy azok nem strukturális változást propagáltak.⁴⁴ A 20. század eleji magyar feminista mozgalmak – ellentétben a 19. századi nőegyletekkel – szándékuk szerint elveiket már az élet minden területén képviselték,⁴⁵ és több szalon is összeköttetésben álltak más nemzetközi nőszervezetekkel.⁴⁶ Mégis, a 19. századi nőegyleteknek is voltak olyan elköteleződések és kezdeményezések – a nők közötti kapcsolatháló kiépítésnek szándéka, a segítségnyújtás, a nemzet közösségéhez tartozás eszméje –, amelyek később alapvető fontosságúak voltak a felekezeten, életkoron, társadalmi hovatartozáson, sőt a nemzeteken is átívelő női testvérközösség eszméjében.

2. A honleányság mint védelem

A honleányi szerep *védelmet biztosító* jellegét Kánya atipikus életpályája, ehhez képest alakja (saját korában és az utókorban is jellemző) egyöntetű elismerése mutatja.⁴⁷ A *Családi kör* alapítása ugyanis az egyik lehetséges narratíva szerint három szempontból is meghökkentő, a megszokott női mintákkal szembemenő cselekvésként értelmezhető: a lapot (1) elvált, (2) kisgyermekait nevelő (3) nőként alapította. Szegfi Mórral 1861-ben

nem tárgya; a privát és a publikus szféra elválasztásáról, kritikájáról, genderszemponitú megközelítéséről, a nemzet képzetéhez fűződő kapcsolatáról szóló tengernyi szakirodalom azt mutatja, a kérdés bonyolult, rövid terjedelemben pedig csak felületesen tárgyalható. Az otthon-szalon-egylet-sajtó-parlament skálájának társadalmi nemi szempontú (elméleti és történeti) elemzése magyar kontextusban nemhogy külön tanulmányt, de külön monográfiát érdemelne.

⁴² Lásd: ACSÁDY Judit, *A magyarországi feminizmus a századelőn = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I.*, szerk. PÜSKI Levente, TIMÁR Lajos, VALUCH Tibor, Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, 1999, 295–311. – ACSÁDY Judit, MÉSZÁROS Zsolt, *A Balmazújvárosi Szabad Nőszervezet és a Feministák Egyesülete közötti kapcsolat (1908–1929): A női szolidaritás megnyilvánulásai a hazai feminista mozgalomban*, TNTeF, 8(2018), 2. sz., 80–96.

⁴³ Tóth Árpád figyelmeztet arra a pesti egyesületek társadalomtörténetével foglalkozó könyvében, hogy a látszat ellenére a rendiesség – igaz, néhol áttételes formában, de – nagyonis meghatározó volt az egyletekben (TÓTH, *i. m.*).

⁴⁴ ACSÁDY, *i. m.*

⁴⁵ CZEFERNER Dóra, *A polgári feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén = Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*, szerk. PAP József, TÓTH Árpád, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016, 549–560, 550.

⁴⁶ ZIMMERMANN, *i. m.*, 50. – CZEFERNER Dóra, *Nemzetköziség a századforduló hazai feminista mozgalmában*, 2015. 03. 01. <http://ujkor.hu/content/nemzetkoziseg-a-szazadfordulo-hazai-feminista-mozgalmaban> (utolsó megtekintés: 2019. május 15.)

⁴⁷ Kánya utóéletéről részletesebben: BOZSOKI, „*A magyar feminizmus uttörője*”?..., *i. m.*

esküdtek meg; második házassága alatt született további négy gyermeke felnevelésekor már aktív szerkesztői munkát folytatott. Ez az életforma eltért az ebben a társadalmi státuszban megszokott női szerepektől.⁴⁸ Ráadásul a kezdeményezés az irodalmi-szerkesztői mező nemi szereposztása szerint is atipikus jelenségnek számított.⁴⁹

Egy másik narratíva szerint azonban középosztálybeli nőként a szakmai érvényesülés és a pénzkeresés az irodalmi pályán nem ellentétes a családi teendővel, hanem feloldódik egy magasabb rendű célban, a nemzet (képzelt) közösségéért való munkálkodásban. Ez utóbbi narratíva alátámasztására kétféle érv is kínálkozott a korszakban: (2.1.) a sajtó szerepe a nemzet(tudat) létrehozásában, illetve (2.2.) azon elképzelés, amely szerint a „munka” erkölcsnemesítő és közvetlenül is a hont szolgálja. A korszak narratíváit Kánya Emília egy harmadikkal is kiegészítette: (2.3.) a saját akaratából egyedülálló nő szerepét a honleányszerep betöltéséhez szükséges elemekkel igyekezett elfogadhatóbbá tenni.

2.1. Sajtó

Ha komolyan vesszük Benedict Anderson megállapítását, amely szerint a „nyomtatáskapitalizmus” (a sajtó és a könyvnyomtatás ipara) volt az elsődleges eszköz a

⁴⁸ Érdemes néhány olyan nő életpályájára tekinteni, akiknek Kánya Emíliáéhoz hasonlóan élete vagy munkája szintén korai példája volt a középosztálybeli nő szerepeket érintő változásoknak. Vargha Gyuláné Szász Póla (1863–1947) vagy Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) egy férfiközpontú, hagyományos közegben, az egyházban végzett belmissziói munkájukkal léptek a konvencionálistól eltérő szerepbe. Ők azonban csupán akkor álltak munkába, amikor már mindegyik gyermekük felnőtt, így családjuknak nem kellett nélkülözniük őket (Szász Póla és Kozma Flóra életútjának jelentőségéről, illetve az egyházban betöltött új szerepkörükről lásd: SÁRAI SZABÓ Katalin, *Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején*, Replika, 2014, 1–2. sz., 85–106). De Veres Pálné is ötvenéves korában, Szilárda lánya férjhezmenetele után kezdte el nőügyekkel kapcsolatos politikai tevékenységét (M. BAGOSSY Éva, *Veres Pálné*, Bp., Veres Pálné Gimnázium, 1996, 23).

⁴⁹ E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé ennek kifejtését, de az alábbi tanulmányokban részletesebben elemeztem, pontosan mit jelentett és milyen társadalmi-kulturális kontextusban értelmezhető Kánya atipikus életpályája (BOZSOKI Petra, „Csak a vezérek szerepelnek az életben...”: *Kánya Emília életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai* = „Keresek világot”: A „Nem mind Arany, ami fénylik”: Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor, FARKAS Evelin, Debrecen, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018, 187–203. – BOZSOKI Petra, *Kánya Emília diszkurzív közege: A Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve*, ItK, 122(2018), 5. sz., 580–602). Csak egyetlen példa: érdemes belegondolni a szerkesztői munkával kapcsolatban az – első pillantásra jelentéktelennek tűnő – időkezelési mód szempontjába. Mint minden foglalkozás, úgy a szerkesztői munka is sajátos időstruktúrát, akár sajátos napirendet követelt. (Vö. Werner BERGMANN, *Az idő a szociológiában: Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről* = *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*, szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Akadémiai, 1990, 117–174, különösen: 157–159.) Noha a szerkesztői munka időfelhasználása korántsem jelentett olyan feszített napi tempót (például éjszakai munkát), mint a napilapokkal dolgozó újságírók munkája (erről bővebben: SIPOS Balázs, „*Időben élni*”: *Hivatásos újságírók szerepei Magyarországon a XX. század első felében*” = *Nők és férfiak... avagy a nemek története... i. m.*, 347–356, különösen 347–349), a *Családi kör* heti rendszerességű megjelenésének követelményeihez minden bizonnyal a napi időbeosztás szintjén is alkalmazkodni kellett.

19. században, hogy a nemzet közössége elgondolhatóvá váljon, így pedig megszülessen (hiszen olvasásukkal az egyén szimbolikusan a nemzet részesévé válhatott),⁵⁰ akkor az is nyilvánvaló, hogy Kánya Emília a *Családi kör* alapításával és működtetésével feddhetetlenül a nemzet létrehozásának folyamatához járult hozzá. Minthogy a lap magyar nyelven közölt irodalmi és publicisztikai írásokat, a kor egyik vezető orgánuma volt abban, hogy a magyar nők művelődjenek a magyar kulturális hagyományok megismerésével. Ráadásul a honleányi eszmét is aktívan és expliciten propagálta; a folyóirat, így pedig Kánya Emília bármely tette a társadalom szemében elsősorban a nemzet közösségét szolgálta. „Aki a nemzeti szellem ébresztgetése körül buzgólkodott. Ebben az irányban kevés magyar honleánynak jutott olyan kiváló szerep, mint Kánya Emiliának, Kánya Pál gimnáziumi tanár nagyműveltségű leányának, a ki tettel, szóval, írásban fáradhatatlanul, s mondhatni, hősies elszántsággal szolgálta a nemzeti ügyet”⁵¹ – írják róla 1905-ben; de még 1941-ben is: „Akármennyi dolga van, a szenvedő emberiségnek mindig juttat idejéből. Ezerféle dologra terjed ki a gondja. [...] Mindig másokért dolgozott, mindig másoknak akart örömet szerezni.”⁵²

Naplójában (amelyből csupán néhány részletet ismerünk egy újságcikknek köszönhetően) szerkesztői tevékenységét szolgáló, misszionárius, a nemzeti eszmét közvetítő tevékenységként mutatja fel:

Engem húsz éven át lelkesített az a belső tudat, hogy szerény működéssel missziót teljesítek. Lelkesítve a magyar nőket minden szép és jó iránt, a jótékonyság felkarolásában. Nemcsak szórakozást kellett nyujtanom hölgyeinknek, hanem őket minden szép és jó társadalmi eszmének megnyernem. Nem minden ember cselekszi a jót az eszme iránti lelkesedésből, hanem a hiúság, az utánzási vágy, mindenféle kicsinyes mellékérdek is indító oka cselekvésüknek.⁵³

2.2. Munkavégzés

A misszió teljesítése azonban nem csupán az irodalom, a műveltség terjesztését illetően jelent meg írásaiban, hanem általában a munkavégzés tekintetében is. Az Országos Nőiparegylet felhívásában (amelynél titkárként működött) azért szólalt fel, hogy minden társadalmi rétegben férfiak és nők számára is megbecsült legyen, és egyáltalán lehetővé váljon a munkavégzés, hiszen „a munka képezi alapját az egyén, a család és az állam jólétének.”⁵⁴

⁵⁰ Benedict ANDERSON, *Elképzeltek közösségei: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 42.

⁵¹ KÜRTHY Emil, *Emília*, Vasárnapi Újság, 1905. november 12., 735.

⁵² BARSY Irma, *Emlékezés az első magyar szerkesztőnőre*, Magyar Nemzet, 1941. december 28., 10.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kánya Emília: *A magyar közönséghez! Az Országos Nőiparegylet választmányának üléséből*, 1880. április 4. (Országos Evangélikus Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Országos Nőiparegylet.)

A magyar társadalom fő törekvése azon irányban haladni a művelődés és nemzeti fejlődés terén, mely a nyugot államait erőben és hatalomban oly nagygyá tette. Ez iránynak fő jellemvonása a *nemzeti munka terjedése*. (...) És hazánkban (...) az egyén, a család és általuk az államnak legelső földadata mindazon hiányokat pótolni, melyek főleg azon sajnos körülményekből erednek, hogy a munka és az ipar a társadalomnak még nem minden rétegében lesz úgy megbecsülve, a mint megérdemelné. Azon testületek tehát, melyek a *munkaterjesztés nemes feladatát* tűzték ki követendő célul, bizonyára hasznos szolgálatot tesznek a hazának. Kétszeresen hasznos azonban e szolgálat, ha az oly irányban érvényesül, melynek elérésére alóliirt testület törekszik. Ez a nők munkaképesítése.⁵⁵

A munka mint a középosztály számára nemes életforma ismerős retorikát idéz. A reformkorban élénk diskurzus folyt a munka, a nemzet és a hazafiság kapcsolatáról. Többben amellett érveltek, hogy az egyéni anyagi érdek egyáltalán nem ellentétes a nemzeti érdekekkel: aki a saját anyagi érdekében cselekszik, az a nemzetért munkálkodik. Trefort Ágoston például Amerikát említi követendő példaként, mert – meglátása szerint – ott az egyéni és közérdek nem zárja ki egymást: „[Amerikában v]alamint egyes embert, úgy a’ statust is ugyan azon érdekek foglalják el. [...] Amerikában az anyagi érdekek’ kifejlése a’ közboldogság’ s haladásnak feltétele, s’ jólét függetlenné tevén az embert, nemes önértetet, erkölcsiséget s’ hazaszeretetet szül, mert csak az ki a’ polgári társaság’ javaiban részesül, igyekszik hona’ javát öregbítni.”⁵⁶

Eötvös József a Védegylet kapcsán született írása is azt tükrözi, a szerző üdvözlendőnek találja, hogy a munka végre nem tekinthető alacsonyabb rendűnek, szemben a korábbi, a nemesi nemzet szempontjából alapvető elképzeléssel:

Nemrég „a szegény egy nemének tartatott, ha valaki kenyérét saját keze munkájával keresi, midőn a nemes, bár koplalnia kelle is ősi telkén, nevét megbecstelenítve gondolta volna, ha fiait valamely mesterségre vagy kereskedelemre nevelteti (...). [I]egalább azon meggyőződés terjedtet el, hogy a kézi munka senkit meg nem aláz, sőt vagyonság által nemzeti függetlenséget teremt, s azon osztály, mely azt űzi, a honnak pártfogását és minden okos ember becsülését igényelheti”⁵⁷

Táncsics Mihály *Népkönyvében* pedig a munkát egyenesen a legfőbb honfíui kötelességként mutatja fel; úgy a béke, mind a háború idején:

az egész haza is [...] csak munkás kezekre támaszkodva állhat fen (...). [h]a a’ hazát veszedelem, ellenség fenyegeti, munkás kezek mentik meg (...). Nem világos e tehát, hogy otthon a’ földet művelni, mesterséget űzni, éppen olly szükséges egy részről, mint háborúba menni, az ellenséget elűzni más részről. Ha midőn tehát a’ nemes atyafiak háborúba mentek,

⁵⁵ Uo., kiemelés tőlem, B. P.

⁵⁶ TREFORT Ágoston, *Az anyagi érdekekről = Budapesti Szemle I.*, szerk. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840, 1, 4.

⁵⁷ EÖTVÖS József, *Agricola levelei XIV. – A magyar ipar mellett = Uő, Reform és hazafiság II.*, szerk. WÉBER Antal, PÁNDI Pál, FENYŐ István, ILLÉS Endre, Bp., Magyar Helikon – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 284–285.

a' többiek itthon a' fenntartásról gondoskodtak, eleséget adtak, mert széllal vagy csupa dicsőséggel a' háborúskodók sem élhetnek.⁵⁸

A gondolat azzal az elképzeléssel állt összefüggésben, hogy a nemzeti fejlődéshez gazdasági függetlenségre van szükség.⁵⁹ Kánya Emília fent idézett írásában tehát olyan érveket használt, amelyek már a '40-es években is jelen voltak. 1880-as szövege arról árulkodik, a munka és nemzet egymást erősítő kapcsolatáról szóló retorika ezúttal nőkre kidolgozott változatban jelent meg.

De a munkának a középosztály számára nemes jellege egy másik, a felekezeti-séggel összefüggő gondolatot is idéz. Max Weber nagy hatású, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében a hivatástudatot, illetve a munkavégzés kötelességét és gyönyörét jelöli meg a protestáns irányzatok központi jellemzőjének, amit aztán a kapitalizmus alapját jelentő vagyonthalmozás eredőjének nevez.⁶⁰ Weber szerint a protestáns (de főként református!) hitelvekből olyan magatartásformák és szemléletek következnek (szerzetesi aszkézis helyett evilági „aszkézis”, a munka mint hivatás, a hivatás mint isteni elrendelés elfogadása és az evilági kötelességek teljesítésének eszköze, a hivatással szembeni kérlelhetetlen kötelességérzet stb.), amelyek kifejezetten táptalaját nyújtották a kapitalizmus „fejlődésének”. Okát abban jelöli ki, hogy – értelmezésében – a munka célja a kapitalista ember számára sem elsősorban az anyagi szükségletek kielégítése, hanem életcél, hivatás, amely csak szigorú időbeosztással, lemondásokkal és nagy felelősségtudattal végezhető.⁶¹

Kánya Emília írásaiban hasonló retorikával jelenik meg a munkavégzéshez fűződő viszony:

De különben is egy erős, államfönntartó középosztály csak úgy képzelhető, ha a munkából a nő is kiveszi a maga részét és a nemzetgazdaságnak nemcsak fogyasztó, hanem dolgozó, termelő tagjává is válik. (...) Az Országos Nőiparegylet ezen, csak nagyjából vázolt elvek alapján főczélul tűzte ki, hogy a nők munkaképesítésének Magyarországon zászlóvivője legyen (...). Ez erkölcsi és nemzetgazdasági szempontból bir kiváló fontossággal. Erkölcsi szempontból azért, mert vajmi számos nő, ki különben talán nem birt volna az életfenn-tartás küzdelmeivel az erény útján megküzdeni, ime alkalmat nyer a munka erkölcsi tisztaságában magának keresetet biztosítani. Nemzetgazdasági szempontból azért, mert számos oly iparágban foglalkozhatnak hölgyeink, melyek eddig hazánkban elhanyagolva lévén, czikkeikért évenként nagy összegek vándoroltak külföldre, az idegen munka, az idegen szorgalom jutalmazására.⁶²

⁵⁸ STANCSICS Mihály, *Népkönyv*, Lipcse, Keil Erneszt és társa, 1846, 94–97, 74–75.

⁵⁹ Lásd például: A nemzetnek „minden törekvéseit nemzetiségének fentartása kiképzésére, 's más nemzetektől függetlenségére, gazdasági tekintetben kell irányoznia. A' nemzetek' hatalma 's politikai kiképzése gazdasági állapotjoktól feltételeztetik leginkább” (GREGUSS Ágoston, *A' nemzeti gazdaságnak rendszerei*, *Tudománytár* XII., 1842, 46–62).

⁶⁰ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* [1905], ford. GELLÉRI András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter, TATÁR György, Bp., Gondolat, 1982.

⁶¹ Uo.

⁶² KÁNYA: *A magyar közönséghez!...*, i. m., kiemelés tőlem, B. P.

[L]ehetetlen, hogy az Isten ne lássa és ne méltányolná az én fáradhatatlan munkásságomat – ez a szűk esztendő majdcsak elmúlik, helyt adván jobb napoknak. (...) Nem! Egyedül is kivergődöm az anyagi bajokból, és csak aztán vallom be neki [t. i. Szegefi Mórnak a *Családi kör* csödbe jutását], íme, mit szenvedtem, de győztem, mert értetek harcoltam, értetek szenvedtem! Akkor ismét jó lesz minden! Győznöm kell, lehetetlenség a kudarcc, mikor a munka becsületes, serény, mikor lemondásteljes még a külső élet is (...), hisz csak van egy felsőbb ítélőszék, amely számba veszi munkásságomat, a becsületes célt, az önmegtagadást, csak gyermekeimnek legyen meg a kenyerük.⁶³

A munka önmagában erkölcsnemesítő és nemzetet szolgáló eszköze, a nemzetgazdaság termelő tagként való gyarapítása, az Isten színe előtti fáradhatatlan munkásság a majdani jutalom reményében, a becsületes, serény munka maximája, a lemondásteljes, önmegtagadó élet felmutatása mind olyan érvelés elemei, amelyek nagyon hasonlítanak a weberi szempontból protestáns és kapitalista, a munkavégzést Isten elrendelésének teljesítéseként értelmező narratívához.

Retorikája nem meglepő, ha figyelembe vesszük az őt körülvevő (dominánsan protestáns tagokból álló) társaság uralkodó férfiszerepmintáját. SÁRAI SZABÓ Katalin Gyulai Pál *Írónőink* című írását, az irodalmi Deák-párt levelezését, illetve nekrológjait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a csoportban uralkodó értelmiségi férfiszerep legfontosabb eleme a széles körű műveltség és a polihisztorság volt. Ehhez szorosan kapcsolódott a polgári (lelkészi, tanítói, újságírói stb.) foglalkozásukhoz elengedhetetlennek vélt szakértelem, hivatástudat, a pontosságra és összeszedettségre való képesség, a kiszámíthatóság, a szorgalom és a kötelességtudás magasztalása.⁶⁴ A csoportban tehát éppen azon tulajdonságok domináltak, amelyek a tisztességes, lelkiismeretes munkavégzés alapfeltételei.

Weber – számos kritikát is kiváltó – tézise, illetve Kánya (és közege) munkavégzés melletti érve között azonban több szempontból sem vonható egyértelmű párhuzam. Nem elhanyagolható ugyanis, hogy Weber elmélete a protestánsok közül elsősorban a kálvinista tanokra vonatkozott; el is határolta őket az evangélikusoktól.⁶⁵ Ráadásul Kánya életművében is számtalan olyan, saját munkavégzésére vonatkozó érvelést találhatunk, amely nem a munka mint hivatás és mint evilági aszkézis felfogását tükrözi.

A *Réges-régi időkről* alábbi részlete szerint például a munka kényszerűség, amelybe az önéletrajzi én gyermekei eltartása miatt kezdett: „És itt kezdődik az én önálló életpályám, amelyen gyermekeimért és magamért dolgoznom kellett, mert a tartási díjból majdnem csak koldulni lehetett volna.”⁶⁶ Lapindítási kérelmének szituációját pedig a következőképpen interpretálja a narrátor:

⁶³ KÁNYA, *i. m.*, 206–207, kiemelés tőlem, B. P.

⁶⁴ SÁRAI SZABÓ Katalin, „Van határa a két nemnek”: *Férfi és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben = Angyal vagy démon...*, *i. m.*, 106–107.

⁶⁵ WEBER, *i. m.*, különösen: 114; 117–230.

⁶⁶ KÁNYA, *i. m.*, 176.

Jól emlékezem még arra, hogy Benedek, nem durva módon ugyan, de nagy katonás hangon, rosszállólag nyilatkozott tervemről. Mire akarok én, magyar nő, egy újságot kiadni, szerkeszteni, én, a kis Magyarország kicsi nője, mikor a nagy Ausztriában nem találkozott még nő, aki ilyen eredeti, de szerinte felesleges feladatra adná magát! Első akarok-e lenni, és talán úttörő? Mire való ez? Miért nem maradok szépen házi foglalkozásaim mellett, és csak hagyjam a nyilvánosságot a férfiak részére. De lassanként mégis csak szelídebb lett a katona bácsi, tudakozódott családi körülményeim után, úgy látszik, hogy édes jó atyám tisztos ősz feje is hatott reá egy kicsit, és az a körülmény is, hogy szegény vagyok, és az irodalmi pályával együtt kenyérkereseti törekvésekre is rászorultam. Négy kis gyermekemet fel kell nevelnem.⁶⁷

Látható tehát, e részletekben inkább van szó a munkáról mint szükségből, pénzért végzett tevékenységről, semmint valamilyen magasabb célra irányuló kötelességtudatról vagy az Istennek végzett munka mint hivatás aszketikus gyönyöréről. Írásaiban a munka kétféle értelmezése azt tükrözi, dacára a reformkortól népszerű elképzelésnek, amely szerint a munka a nemzetet szolgálja, a középosztálybeli női munkavégzés az irodalmi pályán egyedülálló anyaként korántsem számított olyan ügynek Magyarországon, amelyet ne kellett volna különböző oldalról, más-más narratívákkal megtámogatni.

2.3. A saját akaratából egyedülálló nő szerepe

Az irodalmi pályán pénzkereső nő szerepe mellett a másik, a társadalmi megbélyegzés ellen „védelemre szoruló” elem azon egyedülálló nő szerepe volt, aki nem kényszerből maradt egyedül (például özvegy vagy elhagyott nő), hanem életformája választott (is lehet); legyen szó akár hajadonságról, akár válásról. Kánya publicisztikai írásainak középpontjában a (felsőbb társadalmi státuszú) nők önállóságra nevelése és munkaképességre oktatása állt:

Egyet (...) rendszeren elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy nem tanítjuk es oktatjuk őket arra, hogy jövőjükéről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni. (...) Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket? Azért, mert a nő, ha férjhez nem megy, csak igen ritkán talál tért és alkalmat, hogy az emberiség hasznára munkálkodhassék, mert a nő egész neveltetése olyan, hogy reá van szorulva a férfi támogatására! (...) Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyérüket is kereshessék becsületesen. (...) Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni, és szoktassuk őket mindenek előtt munkásságra, tudjanak is, szeressenek is munkálkodni, hogy a házasság ne legyen egyszersmind életbiztosító intézet reájuk nézve. Akkor szerintem sokkal kevesebb boldogtalan nő lesz a világon.⁶⁸

A fenti passzus azért figyelemre méltó, mert Kánya akár érvelhetne úgy is, hogy a nők önfenntartásra nevelése azért fontos, mert az önálló kereset az, ami felszámolja férjükkel szembeni egzisztenciális kiszolgáltatottságukat, ezáltal előre viszi a középosztálybeli

⁶⁷ Uo., 180, kiemelés tőlem, B. P.

⁶⁸ EMILIA, *Társaséleti teendőink III.*, Családi kör, 1861, 8. sz., 123–124.

nők és férfiak egyenlőségének a megvalósulását.⁶⁹ Ehelyett azonban úgy fogalmaz, a középosztálybeli nők azért rendelkezzenek önálló keresettel vagy annak megszerzésének lehetőségével, hogy ha úgy adódik, szükség (például válás) esetén „önállólag is tudjanak mozogni”, „jövőjükről – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni”. Érvelése ez esetben nem a magasabb rendű, eszmei-közösségi célt, hanem az egyéni boldogulás szempontját helyezi előtérbe.

Retorikájának másik figyelemre méltó eleme, hogy a sors hozta egyéni boldogulás szempontját elvi felcattanás is kíséri: az egyedülálló nő szerepét nem csupán kényszer, hanem választás eredményeként reprezentálja („[h]a a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is?”). A sor beszélője arra utal, egy (felsőbb társadalmi státuszú) egyedülálló nő ne legyen kivette a honleányi minősítés alól, a házasságra pedig nem feltétlenül szükségszerűen elérendő célként, „egyszersmind életbiztosító tényező”-ként kellene gondolni.

A házasság mint a jó honleányok életcélja a korszak divatlapjaiban, illem- és tanácsadókönyveiben elsőrendű beszédtema és konszenzuálisan elfogadott norma volt.⁷⁰ Beniczky Irma *Illemtan* című tanácsadókönyvének érvelése például kiválóan illusztrálja a házasság intézményének alapvető követelmény-, illetve „a női élet rendeltetésének” beteljesedéseként értelmezett jellegét:

És e belső hangnak valóban igaza van; a nő nem azért van teremtve, hogy ne legyen egyéb, mint felnőtt gyermek, piperebáb, divathölgy, rajongó eszelős vagy fúria; nagy és fontos az ő hivatása! Ő arra van teremtve, hogy »boldogító hitves, gyermekeit nevelő és képező anya, a házi kör értelmes vezetője, a családi boldogság és békesség nemtője legyen«. Ez a nő valódi rendeltetése, melyre különösen alkottatott, és mely a természet örökkévaló, megváltozhatlan törvényein alapszik; ez azon cél, mely után törekednie kell, s ha azt elérte,

⁶⁹ Negyven évvel később ugyanis Bédy-Schwimmer Rózsa például így érvelt a nőképzésről szóló áttekintő írásában (Rosika SCHWIMMER, *Der Stand der Frauenbildung in Ungarn = Handbuch der Frauenbewegung III.*, szerk. Helene LANGE, Gertrud BÄUMER, Berlin, W. Moeser Buchhandlung, 1902, 191–199; idézi: CZEFERNER Dóra, „Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai? Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914–1918 között = *Minden egész eltörött...: A Nagy Háború emlékei*, szerk. KATONA Csaba, Tempevölgy könyvek 28., Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018, 40–64, 42).

⁷⁰ A házasság és házasodás persze rendkívül tág, több könyvnyi elemzést érdemlő téma. A felsőbb társadalmi státuszú leányok és nők számára kötött házasságok fajtáiról (pl. érdekházasság, megegyezés alapján egymást segítő házasság, szerelemből egybekelés stb.) vagy a házasság intézményén belüli „helyes” vagy boldogító viselkedés módszereiről való gondolkodás sokrétű a korszak közbeszédében (vö. SZÉCSI Noémi, GÉRA Eleonóra, *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*, Bp., Európa, 2015, 71–89. – *A nő és hivatása... i. m.*, 149–161). A házasság mint életforma megkérdőjelezhetetlenül magasabb rendű és mindenki számára kívánatos jellege azonban – mind a személyes, egzisztenciális boldogulás, mind a házasság közösségi, nemzetet szolgáló célja miatt – konszenzuálisan elfogadott volt a korabeli társadalmi közvélekedés számára. (Erről lásd például a korszak szépirodalmi természetét szemlélve: MARGÓCSY István, *Nőiség, női szerepek és romantika = Angyal vagy démon... i. m.*, 26–32.)

akkor elérte a legtökéletesebb boldogságot, melyre halandó lény e földön képes, s elérte egyszersmind a női tökélynek legmagasabb ideálját is.⁷¹

A házasságban élő anya közösségi szerepe Kánya retorikájában sem versenyezhetett az elvált vagy hajadon nő közösségért végzett munkájának lehetőségeivel. Figyelembe véve azonban a korszak házasságról szóló közbeszédét, fontos változásnak tűnik, hogy egyáltalán problémává tette az egyedülálló nő alacsonyabb társadalmi megbecsültségének a kérdését, illetve a házasság mindenek fölött álló maximáját.

Erre az eszmére épül több szépirodalmi munkája is.⁷² Számos elbeszélése boldogtalan női sorsokat formál, amely sorsokban a boldogtalanság mellett az a közös, hogy valamilyen módon a házasság a fő viszonyítási pontjuk; legyen szó megkötött vagy meg nem kötött házasságról. Főhősei nem egyszerűen „nők”, hanem a házasságot elszalasztó hajadonok vagy pedig feleségek. Státuszuk a házassághoz viszonyítva jelölt, életcéljuk kizárólag a férjhezmenés perspektívájából jelenik meg. Életvégig tartó boldogtalanságuk házasságuk válságából, a rossz választásra épülő egybekelésből vagy pedig annak elszalasztásából fakad: vagy abból, hogy vőlegényük elhagyta őket (mint az *A kit a világ nevet* című beszély Margitját), vagy abból, hogy hiába van lehetőségük igent mondani, inkább kitartanak a férfiaktól tartózkodó „vénlány” szerepe mellett (mint az *A kit a világ nevet* Saroltája), vagy abból, hogy halálosan megbetegíti őket férjük iránti féltékenyséjük (mint a *Ki mondja meg miért?* Vilmáját), vagy abból, hogy közönyös, kicsapongó férjük mellett szenvednek (mint az *Egy sírkő története* című kisregény Teréze) stb. A felmutatott házasságok közül a férjek mind szeszélyesek vagy csalfák, a nők pedig túrnek, és inkább gyermekükre áldozzák minden percüket, figyelmüket. Életük (a beszélyek története) pedig vagy halállal vagy halálíg tartó boldogtalansággal zárul.

Legkeserűbb munkája talán az *Egy sírkő története* (*Egy barátném naplójából*) című kisregény, amely önéletrajzi olvasatot kínál. Tarczali Lajos gróf és Bakács Teréz polgárlány házasságában mindennapos a férj közönye, szeretetmegvonása, házasságtörő és kicsapongó életmódja. Tűrő és szenvedő felesége hiába kéri elmenesztését a háztól, a vita odáig vezet, hogy több zsarolás árán Tarczali eléri: Teréz ott marad gyermekükkel együtt, ráadásul saját szüleivel meg kell szakítania a kapcsolatot. Anyja – megérezvén Teréz boldogtalanságát – hiába látogat el házukhoz, hogy „kimenekítse”, Teréz

⁷¹ K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A leányérzelem világa*, Bp., Franklin Társulat, 1927, 27. (Eredeti megjelenés két részletben: BENICZKY Irma, *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve; Mme d'Alq és Ebhardt Ferencz munkái után*, Bp., Franklin Társulat, 1880. – BENICZKY Irma, *A leány érzelemvilága*, Bp., Franklin Társulat, 1883).

⁷² Kánya először 1857-ben kezdett saját néven publikálni elbeszéléseket a *Sontags Zeitungba*, a *Hölgyfutárba*, a *Napkeletbe*, a *Szépirodalmi Közlönybe*, a *Divatcsarnokba*, a *Delejtűbe* és persze a *Családi körbe*. Elbeszéléseit kötetben is megjelentette; első kötete 1859-ben jelent meg *Szív és élet* címmel, ezt követte három elbeszélés- vagy beszélygyűjtemény (*Beszélyek* [1861, Vachott Sándornéval közösen]; *Beszélyek* [1861]; *Magyar Hölgyek Könyvtára: A Családi kör melléklete* [1867]), valamint két regény: *Válságos napok* [1860]; *Szeretet könyve* [1864]). (TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 92(2011), 4. sz., 475–489).

közreműködik, hogy férje kiutasítsa őket házukból. A kisregény az apa haragjával, Teréz (és gyermeke) bánat okozta halálával végződik.

Az *Egy sírkő története* több ponton is egybecseng a *Réges-régi időkről* című ön-életírásban felmutatott első házassággal. Az emlékirat önéletrajzi énje szintén tűr és szenved az első férj, Gottfried Feldinger kicsapongó élete mellett, szintén gyermekei jelentik egyetlen vigaszát, és szintén anyja az, aki gyötrelmei láttán válásra buzdítja. De a két történet összejátszatását sugallja a cselekményelemek narrátori interpretációjának a hasonlósága is. Így közvetíti például az elbeszélő Teréz tudatát, amikor tudomást szerez saját várandósságáról:

Megnyugodott sorsában (...). Napról napra erősebbé dobbant meg szívében az a tudat, hogy immár nem csak a maga kedvéért kell szeretni az életet (...). Oh, mennyi örömet, mennyi boldogságot talált a szegény magára hagyott nő e tudatban! Észre sem vette többé, hogy férje őt napról napra inkább mellőzi; mit bánta ő azt! azért ő mégis szereti őt, oly forrón, mint még soha. (...) És megjött az annyi kín és boldogság között várva várt nap; a nő anyává lön; szívéhez szoríthatta magzatát, és el lön felejtve a halálos fájdalom, melyek árán e boldogságot megvásárolá.⁷³

Az emlékirat narrátora a hasonló helyzetet szintén a gyötrő házaseset, zord külvilág és a gyermek mint menedék ellentétével írja le:

A tél vége felé éreztem, hogy anyává leszek az ősszel. Oh, beszélhettek most már nekem akármit – nem érintett már olyan fájdalmasan! Lesz hát kit szeretnem és ki szeressen, a többi ember csak haladjon a maga útján! Én már nem járok, én már röpködök a mennyország felé! Meg vagyok váltva, meg vagyok szentelve – már nem érhet baj, meg vagyok mentve. (...) [h]iányzott köztünk a mindent tűrő, és mindent elnéző nagy szerelem, és azért kelle körüljárni életemet a legerősebb várral: gyermekeim iránti szeretettel és szépségekkel, melyeket a zene és irodalom nyújtott.⁷⁴

Az önéletírás beszélője a válásról szóló részt a következőképpen vezeti be:

Nagyon jól lehet szenvedni titokban, még kétségbe is esni, de erről mélyen hallgatni kell a nőnek. Lenéztem azokat az asszonyokat, akik fűnek-fának elpanaszolták házi bajjaikat, feketére mázolták életük kedves párját, és feltárták a családi élet olyan szubtilis részleteit is, melyet magunk előtt is pirulva vallunk be. (...) Napokig nem voltam képes tovább folytatni emlékeim vázolását. (...) [n]em vagyok bizonyos, milyen formát adjak további, nagyon szomorú élményeim elbeszélésének. Legjobb lesz lehetőleg hamar túlesni rajta, hisz nem kell se vádolni magamat, sem menteni eljárásomat.⁷⁵

A fenti részlet talán annak magyarázataként is olvasható, hogy miért tudunk meg oly keveset a válásról, és Kánya miért dönthetett úgy 1859-ben, tehát javában válóperes éve alatt, hogy több-kevesebb módosítással saját házassága és válása eseményeit is

⁷³ EMILIA, *Egy sírkő története: Egy barátném naplójából* = EMILIA, *Szív és élet: Beszélyek*, Pest, Emich Gusztáv Tulajdona, 1859, 67–68.

⁷⁴ KÁNYA, *i. m.*, 84; 145.

⁷⁵ Uo., 159; 175.

becsempészi kisregényébe. (Az önéletrajzi olvasat lehetőségét erősíti az *Egy barátném naplójából* alcím is.) Sőt valószínűleg kifejezetten a kisregény műfaja volt az a terep, ahol a szerző az emlékirat titokzatos, elejtett megjegyzését („[a] legnagyobb boldogtalanság, a tarthatatlan állapot, a természetellenes viszony köztem és férjem közt, aki erkölcstelen életmódjával nemcsak az én lelkemet töltötte el undorral, megvetéssel, de még szegény gyermekeim anyagi és erkölcsi sorsát is veszélyeztette [...]”⁷⁶). részletesebben is kifejtette. Amint ugyanis több 19. századi történeti elemzésből kiderül, számos váláskezdeményezést ismerhetünk nők részéről, ahol az indítékok és a pontos körülmények homályban maradtak; valószínűleg azért, mert a szexualitásról való nyílt és nyilvánosság előtti beszéd tabuja sérthetetlen volt.⁷⁷

Margócsy István találóan fogalmaz a korszak női íróinak (például Kánya Emília, Jósika Júlia, Wohl Janka, Wohl Stefánia, Beniczkyné Bajza Lenke) műveit szemlélő írásában: e regények gyakori eljárása, hogy a női hősök sorsa „a lemondás kategóriájának kritikátlan elfogadásán nyugszik”, nem próbálnak kitörni az adott keretek közül, hanem „a lemondás erkölcsi magasztalát választják”, hiszen kizárólag az biztosítja az adott helyzetek élethez valószínűségét, elviselhetőségét.⁷⁸ Komoly értéküket pedig abban látja, hogy „a korszak férfiudalmában” a női élethelyzetek részletes leírását adják, azok bonyolultságára hívják fel a figyelmet.⁷⁹ Meglátásom szerint azonban Kánya elbeszélései nem általában „a női élethelyzetek” részletes leírását adják, hanem specifikusabban, a házassághoz viszonyított, a házasság intézménye által valamilyen módon determinált női élethelyzetekét. Én nem látom jelét annak – legalábbis Kánya szépirodalmi munkáiban – hogy a szövegbeli női hősök „a férfiuadalom által ellenőrzött rend szabályainak”⁸⁰ lennének kiszolgáltatva, hanem inkább *a házasságra predesztinált női élet szabályainak*. (A kettő persze nem elválasztható élesen; a jelenkor nézőpontjából tekintve a házassági életet nyilvánvalóan a patriarchális rend szabályozza. Kánya

⁷⁶ Uo., i. m., 175.

⁷⁷ Vö. Völgyesi Orsolya elemzését Kuthy Lajos válóperéről, amelyből kiderül, Kuthy 1839. május 29-én feleségül vette Kalicza Johannát, aki néhány nap múlva indoklás nélkül visszatért a szülői házba. A felperes megjegyzéséből ennyit tudunk meg: „miszerint mind azon tényeket, melyek a házasság rejtélyében történtek, a szemérem és becsülete vég feláldozása nélkül felemlítenie teljesen lehetetlen...” (VÖLGYESI Orsolya, *Kuthy Lajos válópere = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2009, 77). Hasonló következtetésre jut Gyimesi Emese is Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasságának felbontását elemezve, amelyből úgy tűnik, Szendrey olyan házasságból menekült, ahol Horvát olyan szexuális cselekedetekre kényszerítette (annyi például kiderült, hogy pornográf képek nézegetésére), amelyeket Szendrey „neme megtagadásaként” interpretált (GYIMESI Emese, „...egy nő több, mint csak asszony...”: *Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága = A test a társadalomban* (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.), szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT Tamás, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 235–240).

⁷⁸ MARGÓCSY István, *A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2018. július 8.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

regényeinek perspektívájára azonban ez nem igaz, ezért a különbségtétel, mint látni fogjuk, nem elhanyagolható szempont.)

Az *A kit a világ nevet* című beszélyben például Sári néni tanmesét mesél a kis Klárikának két „vénlányról”, Margitról és Saroltáról, amelynek tanulsága, hogy a két nő boldogtalanságának eredője életük férfiaktól függése. Margit azért vált vénlánnyá, mert esküvőjén vőlegénye eltűnt a családi vagyonnal együtt, de Margit azóta is várja őt. Fordított tükörképeként húga évtizedekkel ezelőtt kikoszarozott kérése hiába jár vissza, Sarolta minduntalan visszautasítja őt: így hiába szenved a visszautasítás okozta szomorúságtól, legalább megvalósítja elköteleződését, egyedülálló nő lehet. A történet elbeszélése után Sári néni – Klárikával ellentétben – helyesli Sarolta döntését: jobb, ha egy nő óvakodik és egyáltalán nem kezd férfiakkal. A beszély a narrátor elfogulatlan megjegyzésével zárul: „[i]lyen különbözők a nézetek a fiatal leányok és az öreg asszonyok között.”⁸¹

Az elbeszélés a házassághoz fűződő viszony két szélsőséges esetét formálja meg: egyikük a feleség-, másikuk az egyedülálló női szerep iránti vágy görcsös ragaszkodását képviseli. Mivel mindkettejük élete boldogtalan, a szöveg azokat a nehézségeket reprezentálja, amelyek a házasság feltétlen viszonyításpont-jellegéből fakadnak. Szélsőségességük elrettentő példája azt tükrözi, a beszélyben éppen az jelentene felszabadulást a két nő boldogtalanságából, ha a női szerepek szabadabb megélésével nem a házasság lenne az elsődleges viszonyítás – akár célként, akár kizárólagos elhatárolódási pontként.

A *Réges-régi időkről* következő részlete az *A kit a világ nevet* tanulságának általánosabb megfogalmazásaként is értelmezhető: „Hiszen ebben kulminál mai nap a nőkérdés! Derék háziaszszonnyá lenni, ha a sors úgy rendeli, szerető, okos anyának fejlődni, nem-e ugyanolyan betöltött hivatás, mint a jó orvosnő, tanárnő, mérnök? Csak tökéletesek legyünk abban, amit hivatásnak választottunk, és akkor nem lesz olyan sok elkeseredett vénleány [...]”⁸²

Salamon Ferenc Kánya *Beszélyek* című elbeszélésgyűjteményéről írt kritikájában üdvözölte a női életekre koncentrált témaválasztást, de – a korszak regénykritikai és -elméleti elvárásaihoz híven⁸³ – kritizálta a karakterek kidolgozottságának és a jellemek változásának hiányát: „A szívnek melyet festeni vél, csak katastrópháit láttatja velünk a nélkül, hogy fejledezni látnók az érzelmeket.”⁸⁴ Értelmezésem szerint Kánya beszélyeiben azért nem látjuk a női karakterek részletes kidolgozását, az egyes élethelyzetekre

⁸¹ EMILIA, *A kit a világ nevet* = EMILIA, *Beszélyek*, I., Pest, Engel és Mandello, 1861, 83.

⁸² KÁNYA, *i. m.*, 252.

⁸³ Erről lásd: KUCSERKA Zsófia, *A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen: Jellemkoncepciók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén* = Uő, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 37–60.

⁸⁴ SALAMON Ferenc, *Beszélyek*, Szépirodalmi Figyelő, 1861, 26. sz., 403–408; újabban: Salamon Ferenc *irodalmi írásai, 1858–1888, II.*, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018, 245–253, 251.

adott válaszaik mögötti lelki történéseket és motivációkat, mert nem ez a szövegek célja. Az elbeszélések valódi tárgya „a női élet” házasságra predesztináltságából adódó szűkös játéktér és korlátok felmutatása. A feleségek és a hajadonok boldogtalanságának, sorsuk megváltoztathatatlanságának ismétlődő felmutatása arra világít rá, milyen kevés lehetőséggel és milyen kiúttalansággal jár, hogy a nőknek nincs feleségszerepen kívüli pozíciója. Ennek megformálásához pedig a házasság mint állandó elem és viszonyítási pont, a szenvedés ténye, valamint a tragikus (vagy egyszerűen csak változatlanul szomorú) végkifejlet a szükséges eszköz és kevésbé a karakterkidolgozás.

Kánya publicisztikai írásait szemlélve szintén úgy tűnik, szövegei kevésbé az egész patriarchális rend megkérdőjelezését fogalmazzák meg. Esszéiben is azt láthatjuk, a beszélő konstatálja nők és férfiak egyenlőtlenségének problémáját, okát azonban nem strukturális kérdésnek látja, a megoldást pedig semmiképp sem az egész struktúra megváltoztatásában jelöli meg. Ehelyett annak lehetővé tételét propagálja, hogy a „saját körén belül” mindenki szabadon mozoghasson. „[M]aga a természet különböztette meg a munkakört a férfi és a nő között, melyet átlépve, egyik is, másik is eltéveszti az életét; a férfi rendeltetése a beszerzés; a férfi épít, a nő szépít [...]. Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállóan is tudjanak mozogni [...]”⁸⁵

A „természetszabta kör” a korszakban és előtte is általában rendi és felekezeti determináltságot jelentett,⁸⁶ a fenti részletben azonban inkább a nemi jelleg hangsúlya látható. A nemi meghatározottság – ahogyan itt, úgy többi szövegében is – biológiai elrendeléseként jelent meg: bizonyos, a társadalom által „nőiesnek” nevezett tulajdonságokra veleszületett jellemzőként hivatkozott (például gyöngédség, szerető szív, érzelmek sokasága stb.). A nemi determináltság másrészt társadalmi értelemben is előkerült írásaiban. Érvelésében a biológiai meghatározottság bizonyos társadalmi kötelezettségeket von maga után – például a gyöngédség, a testi gyöngeség és az érzelmek sokasága miatt vált az anyaság a nők elsőrendű feladatává.⁸⁷ Az elgondolás – a korszak humorápatológiai elgondolásával egybehangzóan – a Kánya diszkurzív közegét jelentő férfitársaság írásaiban is ekképpen jelent meg.⁸⁸ A nemi szerepekre reflektáló 19. század közepén született szövegeket elemző tanulmányokból úgy tűnik, azokban

⁸⁵ EMILIA, *Társaséleti teendőink III...*, i. m., 123–124.

⁸⁶ Lásd például: „Legyen legfőbb tisztelet Isten után Királyé polgár maradjon maga köreiben s teljesítse, mire alkotva van, hiven” (SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1830, 161); „A kör, hová Isten által állíttattunk, ez az, melyre munkásságunkat fordítani kell, s vétkezik, ki az Úr által kijelölt napszámot elhagyva, más terre fordítja talán csak itt valóban használható tehetségeit” (529, G. Széchenyi István = *Vezérszavak...*, i. m., 152).

⁸⁷ Lásd például: „Mert a nőnek mindene a szerelem. Életcélja, útja. Innen indul ki anyai szeretete, kötelességeinek öntudatos öröme, feladata” (KÁNYA, i. m., 150).

⁸⁸ Vö. például: „A nő körét és pályáját nem férfiönként vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő pshysikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfi pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól: »Van határa a két nemnek, / S nem toldása az érdemnek, / Hanem hiba, csorbaság, / Aki ezen általhág.«” (GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok [1854–1861]*, Bp., Akadémiai, 1908, 274).

férfiak és nők két külön entitásként tűntek fel; a női és férfivilágot elhatárolva, a nemi szerepeket pedig ebből következően egymást kiegészítő jellegükben értelmezték.⁸⁹

A társadalmi szokásoknak köszönhető meghatározottság – szemben a „természet” kijelölte feladatokkal – azt teszik lehetővé Kánya retorikájában, hogy e konvenciók megváltoztathatók és bírálhatók legyenek. Érvelése azonban nem koherens, ugyanis gondolatmenetében bizonyos társadalmi elrendelések bírálhatóként és megváltoztathatóként, bizonyosak viszont rögzítettként jelennek meg. Az anyai kötelezettséget a nők természetéből adódó, tehát megváltoztathatatlan és visszautasíthatatlan társadalmi munkakörként mutatja fel: „A nőnek más tért jelölt ki a természet, amelyen leróhatja tartozását a társadalomnak és használhat az emberiségnek: e tér a családi kör, ennek élni, itt hasznosan működni első, elutasíthatlan kötelessége, és aki azt nem teljesíti lehetőleg híven, csakolyan vétkes, mint az olyan férfi, aki az önválasztotta pályán hanyagul jár el dolgaiban, és ezáltal terhére lesz a társadalomnak és átkára övéinek.”⁹⁰

Ezzel az elgondolással ellentétben áll a már idézett feleségszerepről vallott koncepció: „Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket?”⁹¹ Hogyan egyeztethető össze az anyai szerep kötelező jellege a feleségszerep (részben) választható jellegével? Meglátásom szerint az ellentmondásra két magyarázat adható. Egyrészt – ha választani kell – a honleányi szerepelvárásnak való megfelelés tekintetében a feleségszerep kevésbé szükségyszerű, mint az anyai: mivel a honleányság lényege a honért munkálkodás, e munkának kézenfekvőbb eszköze a nemzethű ifjak és leányok nevelése,⁹² és ez elvált nőként is lehetséges. Másrészt nehéz figyelmen kívül hagyni az érvelő életrajzi hátterét: Kánya Emília mégiscsak válópert indított, négy (majd még négy) gyermekével azonban feddhetetlen volt. Talán a feleségszerep mellőzése, az önként vállalt egyedülálló nő szerepe magyarázatra szorult a társadalom számára. Emlékiratában ekképpen formálja meg válása körüli nehézségeit:

Hónapokig tartó tusa és nehéz küzdelem után arra az eltökélésre bírtak, hogy végleg elváljak tőle. Gondoltam, hogy ez rettenetes feladat, hogy láncolata a legnehezebb megpróbáltatásoknak vár reám, de még több és nagyobb volt szenvedésem, mint azt előre gondoltam. Egy gonosz ellenféllel kelle megküzdenem, aki nem válogatta a fegyvert, de mérgezett nyilakkal akarta tönkre tenni még a jövőmet is, megrontva hírnevem, hogy forduljon el tőlem minden tisztességes ember. A rágalom, az alattomos vádak, a gyanúsítások voltak a fegyverek, melyekkel lelkemen vérző sebek ejtettek.⁹³

⁸⁹ Az irodalmi Deák-párt férfiaságszerményének kontextusában vö. SÁRAI SZABÓ, „*Van határa...*”, *i. m.*, 114; a korszak humorápatológiai elgondolásának kontextusában vö. VADERNA, *i. m.*, 140–143.

⁹⁰ EMILIA, *Néhány szó a nőnem érdekében = A nő és hivatása...*, *i. m.*, 273.

⁹¹ EMILIA, *Társaséleti teendők III...*, *i. m.*, 123.

⁹² Ezt erősíti az a jelenség is, hogy retorikailag a nemzet és a gyermek képe gyakran összefonódott. Vö. például: „Valamint egy ki nem mondható édes érzés azon lényt, kit szeretünk, nem csak szolgálni, ha nem érette szenvedni is: úgy felette nagy s tiszta öröm, nem csak fáradni a honért, hanem annak előmenetele végett érzékeny áldozatokat is tenni” (G. Széchenyi István, 538 = *Vezércsillagok...*, *i. m.*, 154).

⁹³ KÁNYA, *i. m.*, 175.

„A női élet” szorító jellegét tehát sem Kánya publicisztikai írásai, sem szépirodalmi munkái nem a társadalom patriarchális berendezkedéséből eredeztetik – ahogyan azt Margócsy sugallja a női szerzők művei kapcsán –, hanem az adott rendi, felekezeti és társadalmi nemi körön belüli szokások vitatható működéséből. E gondolat egyik elemét jelenti a házasság intézményének kizárólagosságával szembeni kritika: írásai az elérni kívánt feleség szerep kizárólagos pozíciójának, a házassági intézmény mindenekelőttiségének bírálatát adják.⁹⁴ Természetesen nem arról van szó, hogy a jó házasságot ne propagálta volna, hanem inkább arról, hogy magát a házasság intézményét és a feleség szerepet nem mindenáron elérni kívánt és nem feltétel nélküli életcélként reprezentálta.⁹⁵ Azért tekinthető ez esetben is védelemnek a honleányság, mert e kritika megfogalmazásakor párhuzamosan mindig olyan tevékenységeket hirdetett (művelődés, szisztematikus képzés, munkavégzés), amelyek a honleányi szerep betöltésének fontos eszközei voltak. Retorikája ezáltal azt sugallja, szerinte aki (például e tevékenységekkel) törekedett arra, hogy jó honleány legyen, „ha a sors úgy hozta”, hajadon vagy elvált szerepét is (viszonylag) boldogabban betölthette.

De a honleányi eszme más nőknél túl valószínűleg önmagának is védelmet jelentett, mégpedig az egyéni boldogulás érve mellett a „normaszegő honleány” megbélyegzéssel szemben. A szerep támadhatatlansága azt tette lehetővé, hogy egyéni élet- és szakmai pályájának lépései, a megszokott női mintáktól való eltérés ne keltsen bénító társadalmi megütközést, a család közösségétől való részleges „elfordulás” pedig ne az individuumot középpontba állító, önmegvalósító lépésként, hanem épphogy közösségi tettként, a családért és egy másik közösségért, a honért hozott áldozatként váljon elbeszélhetővé.

⁹⁴ Mindenképpen érdemes látni, e kritika mindazonáltal nem mondható harsánynak; összevetve például a korszaknak valószínűleg valóban a maximumát jelentő női szerepábrázolásával: Jókai Mór nőalakjainak sokszínűségével. Margócsy István értelmezése szerint „Jókai radikálisan elutasítja a nő családalközponitú beállítását”, „főhősnői az esetek többségében azzal tűnnek ki, hogy a családalközponitú konvenciót önálló választásuk alapján, akár a társadalom megvetését is kihívva, felrúgják” (MARGÓCSY, *Nőiség, női szerepek...*, i. m., 37; ill. Jókai nőalakjainak kiemelkedően heterogén, a korszak női szerepmintáit messze meghaladó jellegéről lásd még: Kiss Andrea Kriszta, *Jókai nőábrázolása Milyenek a nők? című novelláskötetében = Annona Nova IX., A Kerényi Károly Szakkollégium Évkönyve*, szerk. FENYŐ Dániel, RÉTFALVI P. Zsófia, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Kerényi Károly Szakkollégium, 2018, 203–214). A kritika élességének különbsége nyilván számos kontextuális tényező függvénye; elsősorban mindenképpen a Kánya Emiliát körülvevő közeg, az úgynevezett irodalmi Deák-párt irodalomkritikai normái (lásd bővebben: MARGÓCSY, *Nőiség, női szerepek...*, i. m., 37–40), a nemekről alkotott elképzelései (lásd bővebben: VADERNA, i. m., 139–147), a csoport férfiaságesezménye (lásd: SÁRAI SZABÓ, *Van határa a két nemnek?*..., i. m.) vagy politikai nyelve (lásd: BOZSOKI, *Kánya Emília diskurzív közege...*, i. m.) határozta meg.

⁹⁵ Ahogyan például az alábbi emlékiratrészletben is olvasható: „Éljetek a szerelem által és a szerelemnek! [...] Tanuljatok élni érte, dolgozni, és nem meghalni, csupa émelegős, úgynevezett szerelemből! [...] Ami az ő [ti. a nő] szívét színültig megtölti, ami élte, az a férfinak csak pihenő, nyugodt időtöltése, fáradozási díja, de nem életszükséglete. És azért csak szeressetek kedves testvérim, társnőim, de nem úgy, hogy meg akarjatok halni, csupa merő szerelemből, de éljete, működjete, legyete ti is emberszámba menő lények és nem enyelegni való játékszerek az »erős« kezében” (KÁNYA, i. m., 149–150).

3. A honleányság mint alakítandó szerep

A honleányság nemcsak védelmet nyújthatott, hanem *alakítandó szereppé* is vált: retorikai ernyőfogalommá, amely alá a formálódó értelmiségi női szereprepertoár olyan szerepeit is integrálni lehetett, amelyek addig nem tartoztak oda minden kétséget kizáróan. Ilyen elem volt a saját szövegek saját néven publikálása, a professzionális írás, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi pályán kenyérkereső nő szerepe.

Kánya retorikájában az irodalom egyszerre közvetett és közvetlen módon is kapcsolódott a honleánysághoz.

És itt kezdődik az én önálló életpályám, amelyen gyermekeimért és magamért dolgoznom kellett, mert a tartási díjból majdnem csak koldulni lehetett volna. Most kezdtem, még a perem folyama alatt szorgalmasan írni, és nem az íróasztalom fiókja számára, hanem kereseti célból is. Kedvvel dolgoztam, örömmel írtam novellákat, és – boldog voltam tapasztalni, hogy – minden munkám kiadót talált és tisztességesen meg is fizették.⁹⁶

Emlékirata fenti részlete szerint az önéletrajzi én a válás utáni ön- és családfenntartás szükségessége miatt kezdett dolgozni; hogy ez éppen az irodalmi és szerkesztői pályán történt, azt esetleges tényezők befolyásolták: neveltetése, ebből származó műveltsége, valamint vélt tehetsége. A honleányi szerep betöltését e passzus szerint a professzionális írás és szöveggondozás segítette, mégpedig közvetett módon: a szerkesztői és írói tevékenységből pénzt keresett, amelyből nevelhette gyermekeit, hogy azok hasznos tagjai legyenek a nemzetnek.

Nem először hangzott el a magyar nőirodalom-történetben az esetlegesség szempontja; ahogyan Fábri Anna fogalmaz: többször is felmerült az a sokat hangoztatott megállapítás, hogy „a boldogtalanság adja a női kezekbe a tollat”.⁹⁷ Molnár Borbála például, az utókorban elsősorban Újfalvy Krisztinával folytatott levelezéséről ismert, kifejezetten megbecsült női költő munkásságának kezdetét a „sorsban”, az egyéni életút szenvedéseiben jelölte meg: „Isten tudja, talán én magam semmit sem akartam, hanem az engesztelhetetlen sors azt akarta, hogy holtig szerencsétlen lévén, másoknál többet szenvedjek.”⁹⁸ Kánya Emília önéletírása hasonlóképpen mutatja fel az elbeszélte én írói kezdeményezésének motivációit: „Egypár év óta kezdtem már írogatni, alakot adni gondolataimnak, érzéseimnek. Naplót még mindig vezettem, s ha nem is olyan rendszeren, mint leánykoromban. De tán megfullasztott volna a boldogtalanság, ha egészen csak magamba fojtom, és sok házi teendőm sem gátolt az írásban.”⁹⁹

⁹⁶ Uo., 176.

⁹⁷ FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905), Bp., Kortárs, 1996, 24.

⁹⁸ Molnár Borbála [sic!], Máté Jánosné, Barátságai vetélkedés vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné asszonnyal A két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései, Kolozsvár, 1804, 85, idézi: FÁBRI, „A szép tiltott táj felé”..., i. m., 24.

⁹⁹ KÁNYA, i. m., 139.

Ám fontos különbség (változás?), hogy – amint az előző fejezetben láttuk – Kánya ezen egyéni szenvedést a közösségért folytatott szenvedéssé, az irodalommal foglalkozást misszionárius szereppé formálta. E misszionárius szerep elsődlegesen a nemzet szolgálatára épült; a fenti, élettörténeti esetlegességet hirdető részlet mellett ugyanis van olyan írása is, amelyben az irodalommal foglalkozás (legyen szó professzionális írásról, annak közvetítéséről, laikus vagy hivatásos olvasásról) már közvetlen, sőt megkülönböztetett alappillére a honleányi szerep betöltésének. Állítása arra az előfeltevésre épül, hogy az irodalom elsődleges eszköz a közös kulturális nemzet közösségének megteremtéséhez: „Ez azon forrás [ti. az irodalom], amelyből a nemzet fájának minden szálai életerejükét szivják, és minél jobban fakadoz, annál hosszabb annak élete. Mindent, mindent veszthet el egy nemzet, csak irodalom legyen, és biztosítva van létele.”¹⁰⁰

Az irodalom, a művelődés, a női szerepek és a nemzet fogalmainak összefonódásában a 19. század első évtizedeinek bizonyos jelenségei tükröződnek. Egyrészt a csinosodás politikai nyelve, amely vezető szerepet osztott a művelt nőknek a „vadabb” férfiak „megszelídítésében”, a nemzeti felemelkedésben, a „pallérozódásban”.¹⁰¹ Másrészt azt a gondolatot is jelzi, amely szerint az irodalom a nemzet mint elsősorban az értelmiség által teremtett és fenntartott fiktív homogén közösség fő „karbantartója”.¹⁰² A honleányi szerepről való gondolkodásban voltaképpen e két eszme ötvöződött: a nők már nemcsak a férfiak „csiszolásával”, hanem a gyermekek művelésével is a nemzetet szolgálják, amelyhez elengedhetetlen saját képzésük, művelődésük.¹⁰³ A 19. századi Magyarországon a műveltség szükségességére, illetve a nemzeti közösséget létrehozó

¹⁰⁰ EMILIA, *A magyar hölgyekhez...*, i. m., 549.

¹⁰¹ A csinosodás politikai nyelvről: TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = Uő, *A megfelelő ötvözet*, Bp., Osiris, 2014, 83–109; ill. a nők és a csinosodás politikai nyelvének viszonyáról szövegelemzésen keresztül: KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2019, 79–90. Nem véletlen, hogy Kánya Emília – már idézett – *Társaséleti teendőink* című írása a polcmetaforával él, amikor a nők kezébe adja a nemzeti eszme terjesztésének feladatát: „miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása” (KÁNYA, *Társaséleti teendőink...*, i. m., 74). A csinosodás politikai nyelvének ugyanis a polcmetafora az egyik gyakori eleme (vö. TAKÁTS, i. m., 87. – TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben* = Uő, *A megfelelő ötvözet...*, i. m., 111–134, különösen: 116–120).

¹⁰² Erről lásd: SAJÁTBÉLY Mihály, *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 177–210.

¹⁰³ A műveltség kiemelt szerepe Kánya írásaiban ráadásul evangélikus származásából is adódik: ez az a vonás, amely bizonyos mértékben megkülönbözteti a zsidó, katolikus és református középosztálybeli nőktől – ha beszélhetünk egyáltalán közöttük különbségről. A női szerepminták felekezeti tagolódása azonban nem e tanulmány tárgya.

kultúra eszméjére épült a nők oktatásért folytatott küzdelme,¹⁰⁴ de (a sajtó piacodosásán túl) a női olvasóknak szóló lapok megsokasodása is.¹⁰⁵

Kánya Emília szövegeiben ezek a programok a *honleányi szerep fontos elemeként* jelennek meg. Azért beszélhetünk esetében szerepformálásról, mert nemhogy a professzionális írás vagy az írói pályából származó kereset, de a saját néven publikálás sem volt mindig egyértelműen a honleányi szerep része. Publikálhat-e nő saját írásokat? – ha a 19. század egyik nagy, számos vita alapjául szolgáló kérdését¹⁰⁶ a honleányi szerepre vonatkozóan tesszük fel („Publikálhat-e jó honleány saját írásokat?”), a válaszok még ellentmondásosabbak, mint az első kérdésre adott feleletek. A női publikálási lehetőségek és gyakorlatok, illetve a szerzőnév kérdéséről a 19. századi magyar kontextusra vonatkozóan viszonylag sok szakirodalom áll rendelkezésünkre;¹⁰⁷ ahogyan a hon szolgálatának és a középosztálybeli női munkavállalásnak a kapcsolatáról is találunk korabeli forrásokat.¹⁰⁸ Kifejezetten a *honleányi szerep* és a saját néven publikálás, a hivatásos írás, valamint az irodalmi munka viszonyát illetően azonban már jóval nehezebb a dolgunk. Kontrollpéldaként érdemes tehát olyan szöveget nézni, amely nem csupán a női írás/publikálás kérdéséről tudósít, hanem a kettőt együtt tárgyalja, és expliciten is a honleányi szerep megformálását mutatja fel.

Egyetértek Gyáni Gáborral abban, hogy a 19. századi nőtörténetről gondolkodva termékeny együtt tárgyalni Zadjeli Slachta Etelka (1821–1876), a budai–soproni úrilány és Kánya Emília alakját. Gyánitól eltérően azonban úgy látom, kettejük összekapcsolásának kevéssé a „modern női szubjektivitás” megjelenése lehet az alapja.¹⁰⁹ Az összekötés oka ehelyett sokkal inkább az, hogy autobiográfiai szövegeik fontos

¹⁰⁴ Lásd: *A nő és hivatása...*, i. m., 129–148. – *A nő és hivatása II...*, i. m., 88–182. – KÉRI, *Leánynevelés és női művelődés...*, i. m., 283–485.

¹⁰⁵ A női olvasókat célzó lapok 19. század közepi megsokasodásáról Magyarországon: Uo., 111–118. – NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., k. n., 1958, 193–227. – TÖRÖK, *Folyóirat-irodalom...*, i. m.

¹⁰⁶ Lásd: *A nő és hivatása...*, i. m., 243–284.

¹⁰⁷ Lásd: FÁBRI Anna, *Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban*, Rubicon, 12(2001), 6. sz., 25–29. – FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépíró? Írói szerepek és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 61–73. – FÁBRI, „A szép tiltott táj felé”... i. m. – GYIMESI Emese, „A kilencvenkilencedik múzsá”: *Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája kapcsán = Angyal vagy démon...*, i. m., 41–64. – GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőírók körül*, Századvég, 18(2013) 68. sz., 101–120. – TÖRÖK Zsuzsa, „Korona és lant”: *Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*, Médiakutató, 16(2015), 1. sz., 31–45. – MÉSZÁROS Zsolt, *A bús kritikus, a prókator és a tanárnő: A magyar nőirodalom 19. századi története*, TNTeF, 2(2012), 3. sz., 3–12.

¹⁰⁸ *A nő és hivatása II...*, i. m., 189–243.

¹⁰⁹ Gábor GYÁNI, *Gender, Nationalism and Individualisation = Gender, Nation, Narration: Critical Reading of Cultural Phenomena*, ed. Lähdesmäki Tuuli, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2010, 14–18.

forrásai a 19. századi honleányi szerep különböző változatainak. Mindkét szöveg egyfajta „honleány-bildung”¹¹⁰ textuális megformálásaként értelmezhető; míg Slachta naplója a beszélő „[h]ogyan *legyek* jó honleány?” törekvésével, addig Kánya emlékirata – a műfaj visszatekintő jellegéből adódóan – a „[h]ogyan *voltam* jó honleány?” felmutatásával¹¹¹ jellemezhető.

Slachta Etelka 1838 és 1845 között írt magáncélú és közhasznú írásai Kucserka Zsófia elemzése szerint azt mutatják, az arisztokrata honleányszerepnek szerves része volt a napi írásgyakorlat, a publikált szövegek esetében azonban már nem volt mindegy, hogy névtelenül, álnévvel vagy saját szerzői névvel adta-e őket közre. A kérdést csak tovább bonyolította, hogy a szöveget hajadonként vagy pedig férjes asszonyként publikálta-e.¹¹² Slachta Etelkának saját szerzőségű novellája saját szerzői néven csupán hajadon korában jelent meg; a naplóból pedig úgy tűnik, az arisztokrata honleányi szerepnek nem volt eleme a saját néven közreadott szövegek publikálása.¹¹³

Az álnéven írás kérdése Kánya Emília emlékiratában is feltűnik:

A boldogult kis újság folytán [ti. az első férjével, Gottfried Feldingerrel szerkesztett német nyelvű *Euphrosine*] összeköttetésem voltak egypár külföldi íróval. Ezek nógattak, írjak tárcacikkeket, később aztán próbálkoztam egypár novellával is, melyek egy hamburgi lapban jelentek meg, később meg rendes munkatársra lettem a Temesvári Lapnak. Álnév vagy jegy alatt írtam. A viláért sem akartam bárkivel is tudatni ebbeli működésemet, és még nagyobb buzgalommal igyekeztem megfelelni házi teendőimnek. *Az ilyen szellemi foglalkozás nagyon megegyeztethető a nő családi hivatásával is* – még nagyobb ambícióval vezettem háztartásunkat, gondoztam, neveltem drága gyermekeimet. Csak azt az időt fordítottam az írásra, melyet mások a túlságos sok pihenésnek és szórakozásnak szánnak. *Sokat lehet az időből kinyerni, ha jól be tudjuk osztani azt.* Az én gyermekeim és a háztartásom sohasem szenvedte meg az én szerény, egyszerű írói kísérleteimet.¹¹⁴

A részlet első fele, az álnév alatt írás, az írói munka elvégzésének tudatos elkendőzése ellentétben áll a passzus második szakaszával, amely amellett érvel, hogy az írói munka odafigyeléssel, megfelelő időbeosztással maradéktalanul összeegyeztethető a családayai és háztartási teendőkkel. Az egyik állítás szerint a két szerepkör nem zárja ki egymást, a másik szerint azonban az írói karriert titkolni kell vagy tudatosan hangsúlytalanná tenni a környezet számára.

¹¹⁰ A „honleány-bildung” Kucserka Zsófia találó kifejezése Slachta Etelka kapcsán. A fogalmon azt a(z) (ön)nevelődési folyamatot érti, amelynek célja és eredménye az a művelt, magyarul jól beszélő és író nő, aki nemcsak a hagyományos női szerepek és erények mellett elkötelezett (jó leány, majd jó feleség és jó anya), de a nemzeti értékek és a haza érdekei mellett is (KUCSERKA, *Házasság és családmodellek...*, i. m., 267).

¹¹¹ Ehhez különböző technikákkal, legfőképpen az atipikus életpálya tipikusként való felmutatásával él az emlékirat. A kérdést itt tárgyaltam részletesebben: BOZSOKI Petra, *Egy női karrier elbeszélésének nehézségei: Kánya Emília emlékiratairól*, Verso, 1(2018), 1. sz., 25–45.

¹¹² KUCSERKA, *Házasság és családmodellek...*, i. m.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ KÁNYA, i. m., 139, kiemelés tőlem, B. P.

Az önellentmondást feloldhatja, ha a szöveg még szorosabb olvasásával figyelembe vesszük, hogy az álnéven írás, illetve a háztartási és családanyai teendőkkal foglalkozás múlt időben, az írói munkával való összeegyeztethetőség propagálása pedig jelen időben szerepel a szövegben (lásd a kurzívval szedett részt). A megértést segítheti, ha az elemzéshez a klasszikus, narratológiai szempontú autobiográfia-elméleti megkülönböztetést alkalmazzuk, és különbséget teszünk a szöveg szerzője (Kánya Emília), alanya (önéletrajzi narrátor/beszélő/önelbeszélő/narrátor) és tárgya között (önéletrajzi én / elbeszélő én). Különbség tehát, hogy az emlékirat olyan önéletrajzi ént mutat fel, aki élete bizonyos szakaszában (írói pályája kezdetén, első néhány elbeszélése megjelenésekor) az álnéven írást választotta, ezzel szemben a szöveg olyan narrátort formál, aki később (a visszatekintő lejegyzés pillanatában) már épphogy a két tevékenység összeegyeztethetőségét szorgalmazza.

Hasonlóképpen a pálya eleji álnévhasználatra utalnak az emlékirat alábbi részletei is: „Azt írta [Andreas] Flatt, hogy nagyon megszerették a pesti leveleket, melyek álnév alatt jelentek meg, és fogalmuk sem volt, hogy nő a szerzője.”¹¹⁵ Volt, amikor még álnéven sem publikált: Bulyovszky Gyula kérésének visszautasítását (nevezetesen, hogy küldjön novellát a *Divatcsarnok*ba), a következőképpen interpretálja a beszélő: „Akkor még [1852–1853-ban] félttem a nőíróktól, és az én kísérleteimet titokban tartottam.”¹¹⁶

Az álnévhasználat mind Slachta Etelkánál, mind Kánya Emiliánál úgy tűnik fel, mint ami nem jelent problémát az elbeszélő számára. Míg Slachta esetében az anyai szó korlátozza a saját néven publikálást, addig Kánya esetében, úgy tűnik, saját választás eredményéről van szó, amelynek célja: ne hogy úgy tűnjön, az önéletrajzi én nem illeszkedik az elvárt honleányi szerep keretei közé. A saját írások saját néven publikálása mindkettejüknél úgy jelenik meg, mint ami nem része a honleányi szerepnek, éppen ezért elkendőzendő.

Kánya Emília esetében azonban ez nem maradt így. 1852-től rendszeresen dolgozott álnéven a *Temesvarer Zeitung* számára, ehhez képest 1857-től már saját néven jelentette meg első elbeszéléseit (*A kit a világ nevet, Lehullt csillag*), majd számos további elbeszéléskötet és regényt publikált.¹¹⁷ 1860-ban megalapította a *Családi kört*, innentől kezdve az „Emília” név szinte védjeggyé vált: publicisztikai írásai és szépirodalmi munkái e szerzői név alatt jelentek meg. 1861-ben – szintén saját néven – *Beszélyek* címmel olvasókönyvet adott ki Vachott Sándorné Csapó Máriával. Mindeközben újságírói munkásságának fontos részét képezte a honleányi szerepminta terjesztése.

De pályája más tevékenysége is azt tükrözi, mind a saját írások saját néven publikálása, mind az irodalommal való professzionális foglalkozás a honleányi szerep része lett: 1861-ben elindította a női szerzők verseit és beszélyeit közlő *Magyar Nők Évkönyvét*, 1867-ben a *Családi kör* mellékleteként a *Magyar Hölgyek Könyvtárát*, 1863-ban vitába

¹¹⁵ Uo., 151.

¹¹⁶ Uo., 152.

¹¹⁷ Írói pályájáról részletesen lásd: Török, *Kánya Emília... i. m.*

szállt Gyulai Pállal a női írók kérdéséről.¹¹⁸ Egy mai szerkesztő, újságíró vagy kutató ehhez hasonló tevékenységét úgy íránk le, hogy női irodalmi kánon megalkotására törekszik; az irodalomtörténetben halványan vagy egyáltalán nem látszódó nőket láthatóvá teszi; felhívja a figyelmet a női szerzőkre, hogy megakadályozza további szisztematikus kifejejtésüket az irodalomtörténeti hagyományból.

Kánya Emília tekintetében az értelmezés még egy szemponttal kiegészíthető. A női szerzők gyűjteménye rímelt publicisztikai tevékenységére: a *Családi kör*ben rendkívül nagy hangsúlyt kapott a női példaképpállítás. A szerkesztő szinte minden héten cikket írt a „Honleányok képcsarnoka” című rovatba olyan – többnyire felsőbb társadalmi státuszú – nőkről (pl. Mária Valéria főhercegnő, Bohus Jánosné Szőgyéni Antónia, Wöber Györgyné stb.), akiket a honleányi szerep tökéletes betöltése miatt példaként állított olvasói elé.¹¹⁹ A női szerzők gyűjteménye a húszéves szerkesztői és publicisztikai munka kontextusában szintén példaképpállítási gesztusként értelmezhető: ha az irodalom a nemzeti közösség létrehozásának legfőbb eszköze, akkor a női szerzők „kánonja” azt is hirdetheti, a nők a nemzetet alkotó közösség efféle létrehozásának is részesei lehetnek, sőt szorgalmazandó is ekképpen részvételük.

A női szerzők kérdése folyamatos vitatéma volt a 19. században (elég csak az úgynevezett első és második „irodalminő-vitára” gondolnunk a női szerzői kritikák, illetve a női írók és költők létjogosultságáért¹²⁰). Vagyis a kérdésről – szemben például a házasság témájával – nem volt konszenzus a korszak értelmiségi közbeszédében. Ezért is valósulhatott meg, hogy a saját írások saját néven publikálása és a pénztért végzett irodalmi-szerkesztői munka észrevétlenül a honleányi szerep részévé vált.

A diszkurzív gyakorlat ereje

Nem arról van persze szó, hogy Kánya Emília előtt ne lettek volna elvált vagy pedig publikáló nők, és még csak nem is arról, hogy vízvázlasztóként és semmiből előtörő

¹¹⁸ A vita szövegei megjelenésük sorrendjében: GYULAI Pál, *Nők a tükkör előtt*, Koszorú, 1863, 1–7. sz., 7–12, 32–38, 55–60, 78–83, 102–107, 126–131, 149–154. – EMLIA, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi kör, 1863, 8–11. sz., 85–87, 102–103, 114–115, 121–123. – Gy. P. [GYULAI Pál], *Színházi dolgokról III.*, Koszorú, 1863, 5. sz., 118. – [KÁNYA Emília], *Nyilatkozatok*, Koszorú, 1863, 6. sz., 141. – Gy. P. [GYULAI Pál], *Válasz a nyilatkozatokra*, Koszorú, 1863, 6. sz., 142–143. – Szerkesztő [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükkör előtt*, Családi kör, 1863, 33. sz., 625. – ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1863, 8. sz., 189–190. – A vitát ismertette: TÖRÖK, *Kánya Emília szerkesztői...*, i. m., 485–488.

¹¹⁹ A *Családi kör* női példaképeiről bővebben: CSONKI Árpád, *Kánya Emília* Családi körének nőképe az író-nő-vita idején, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 2015, 1. sz., 69–91. A *Nővilágban* is hasonló törekvés tapasztalható, de Vajda János folyóirata inkább csak a történelmi nőalakok rövid életrajzi ismertetésére szorítkozott; kevésbé dominált az újságírók és a szerkesztő véleménye, illetve tanácsai a női életutakkal kapcsolatban oly mértékben, mint a *Családi kör*ben.

¹²⁰ Az „irodalminő-vita” kifejezés elhíresült mind a kifejezetten a vitát tárgyaló szakirodalomban (lásd például: OROSZ Lajos, *A magyar nőnevelés úttörői*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 58–68), mind az átfogóbb nő- és irodalomtörténeti tanulmányokban (lásd például: FÁBRI, *Közíró vagy szépíró?...*, i. m. – FÁBRI, *Író nők vagy írónők?...*, i. m.). A két vitát ismertette: FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*”..., i. m., 37–44, 97–109.

géniusként tekintve alakjára működése előtt ezek a nők ne lehettek volna esetleg a korszak közmegejtélésé számára „jó honleányok”, utána viszont már igen. Minthogy a szerepek kizárólag diszkurzív konstrukciók, vagyis változásuk számos (akár felfejthetetlen) társadalmi, kulturális, antropológiai, eszmetörténeti tényező függvénye, úgy bonyolult és fölöslegesen leegyszerűsítő is volna az ilyesféle narratíva. Tanulmányomban pusztán arra utalok, hogy ha egymás mellé teszünk két olyan szöveget, amely hangsúlyosan a honleányi önformálást viszi színre, abból úgy tűnik, ha Slachta Etelka nem ment volna férjhez, vagy pedig férjzett státuszban saját néven publikálta volna saját szövegeit, valószínűleg szabadkozott volna. Mint láttuk, „szabadkozásra” Kánya Emília is kényszerült, gondoljunk csak áltérhasználatára írói tevékenysége korai szakaszában. Túlnyomórészt azonban pályáján nem ezek a részletek domináltak, hanem sokkal inkább azon új honleányi szerepváltozat hirdetése, amelynek a hajadon vagy elvált nő képe megtűrt, az irodalmi pályából családfenntartó nő szerepe pedig kifejezetten támogatott eleme volt.

Amikor tehát Kánya Emília saját női szereprepertoárját kidolgozta, akkor a honleányi szerepelvárás volt az, amit megörökölt hasonló társadalmi státuszú női elődeitől. Minthogy életeseményei úgy hozták, hogy ennek nem tudott maradéktalanul megfelelni, nem eldobta a fogalmat¹²¹, hanem inkább kitolta kereteit, amivel új honleányi szerepminta jött létre, ezáltal bővült a korszak értelmiségi női szereprepertoárja. Esetleges életeseményeit szükségszerűvé tette, hiszen érvekkel támogatott programot épített rájuk: elvált, majd az irodalmi pályán kenyérkeresővé vált, és aztán egész munkásságát arra építette, hogy e két szerep érvényességét vagy fontosságát hirdesse – méghozzá egyetlen szóval sem önigazoló módon.

A programépítés három szempontból is kulcsfontosságú. Egyrészt életeseményeit a diszkurzív közeg részévé tette: vagyis folyóiratának és különböző műfajú írásainak köszönhetően a honleányi szerep elfogadott vagy támogatott elemeként az elvált és az irodalmi pályán dolgozó középosztálybeli nő képe szélesebb körben is hozzáférhetővé válhatott. A kanonikus női szerepektől eltérő lépései így léphettek túl azon, hogy „pusztán” egyszeri normaszegő tettek legyenek, és válhattak ehelyett mintává. Kérdés persze, milyen értelemben és mekkora bizonyossággal beszélhetünk mintateremtésről. A *Családi kör* alapítása után női lapalapítók és/vagy szerkesztők sokasága jelent meg.¹²² Ahogyan a szerepváltozás esetében, úgy itt is felületes lenne közvetlen

¹²¹ Ahogyan tette azt például a „női emancipáció” fogalmával. A kérdést itt fejtettem ki részletesebben: BOZSOKI, *Kánya Emília diszkurzív közege...*, i. m., 590–594.

¹²² A *Családi kör* indulása utáni női lapalapítók és/vagy szerkesztők listája a századfordulóig: Majthényi Flóra (*Virágcsokor*, 1862), Vachott Sándorné Csapó Mária (*Anyák hetilapja*, *Szünórak*, 1861–1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865), Sággy Józsa (*Magyar Gazdasszonyok Lapja*, 1884–1885); K. Beniczky Irma (*Divatvilág*, 1867; *Magyar Háziasszony*, 1882–1883), Egloffstein Amália (*Nők Lapja*, 1871–1872), Pávics Ilona (*Divatcsarnok*, 1886–1888), Faylné Hentaller Mária (*Az Évszak*, 1895–1899), Beksics Gusztávné (*Jókai Magyar Nők Lapja*, 1894–1896), Szabóné Nogáll Janka (*Divatsalon*, 1888–1924), Büttner Júlia (*Bars megyei Hirlap*, 1887), Wohl Janka és Wohl Stefánia (*Divat*, 1870–1872; *Nők Munkaköre–Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 1872–1904).

követésről beszélni: egyenes irányú és kizárólagos kapcsolatot feltételezni a *Családi kör* szerkesztőjének neve és cikkei közvetítette női szerepminta, illetve a női szerkesztők számának a növekedése között. (Csak egyetlen példát említve, a kiegyezést követő kedvezőbb politikai körülmények szintén hozzájárulhattak a sajtópiac [genderszemponútú] színesedéséhez.) A női lapszerkesztők és lapalapítók megszokasodása azonban mindenképpen figyelemre méltó.¹²³

Ellenpróbaként érdemes például Batthyány Apraxin Júlia (1825/1828/1830–1917) alakjára gondolnunk, aki sokkal szélsőségesebben hágott át voltaképpen minden női szerepnormát a 19. század közepén: házasságtörő feleség, gyermekeit elhagyó anya, osztályát megtagadó arisztokrata volt, aki szinte mindenhol kirívóan viselkedett, és hajszolta az érvényesülést a színház és az irodalom világában.¹²⁴ Az 1860-as évek elején a sajtó napi szinten írt róla; egyesek irigyelték, más nőtársai (köztük Kánya Emília is) borzongtak kicsapongásain. De ahogy Mátay Mónika fogalmaz találóan: mindez nem tartott tovább tizenöt percnél; igazi sztár módjára neve hamar el is halványult.¹²⁵ Arról pedig szó sincs, hogy tettei és szerepei elfogadottá, követendővé vagy egyáltalán a felháborodáson túl reflexió tárgyává váltak volna, noha alakja felforgató jellege akár apropóként is szolgálhatott volna a nemi szerepek újragondolásához.

Kánya Emília programépítése másrészt azért bír jelentőséggel, mert a honleányi szerep bővítésével bizonyos szerepeknek módosult a nemi aspektusa. Igaza van Joan W. Scottnak, amikor azt állítja, a női szerepek tanulmányozása szükségképpen a férfiszerepek tanulmányozását is jelenti; a nőkről szóló kutatások az egész társadalomról szóló ismereteinket gyarapítják; a női szerepekről szóló szövegek pedig értelmezhetők a nemek társadalmi konstrukciójáról és viszonyairól szóló írásokként is.¹²⁶ Ha a Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatnak már része volt (vagy inkább: része lett) a professzionális és kenyérkereső munka az irodalmi pályán (a Slachta Etelka-féle pedig ez nem igaz), akkor az azt is jelenti, e szerep már nem sorolható egyértelműen kizárólag az értelmiségi férfiszerep-repertoár elemei közé. Úgy is mondhatnánk, ha a professzionális írás magyarországi történetét akarnánk elbeszélni, akkor e történethez annak egyértelmű társadalmi nemi kódoltságának változása is hozzátartozna. Emellett az is látható, a 19. századi Magyarországon a női jogok bővítéséért folyó (mai terminussal:

¹²³ Sőt nem lényegtelen az sem, hogy az alábbi idézet olyan beszélőt reprezentál, mint aki karizmája tudatában van: „Csak az a fontos, hogy jöjjenek, hogy szólhassak hozzájuk. Ha megismernek, hiszem, hogy hozzám csatlakoznak. Nélkülük nem alapíthatunk árvaházat, nőképző egyesületet és segélyalapot az íróknak. Pedig ennek meg kell lenni, mert nem beszélhet nemzeti nevelésről az a nép, amelynek árvái koldulnak, asszonyai tudatlanabbak, mint a férfiak és írói nyomorognak” (Idézi Kánya Emília naplójából Barsy Irma: BARSY, *i. m.*).

¹²⁴ Alakjáról lásd: MÁTAY MÓNICA, *Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből*, Médiakutató, 2009/4, https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia (utolsó megtekintés: 2019. március 14.).

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Vö. SCOTT, *A társadalmi nem (gender)...*, *i. m.*, 130–131.

nőemancipációs) diskurzus változása az olyan, úgy tűnik, az egész századon átívelő metaszerep változásán keresztül valósult meg, mint a honleányság.

A programépítés harmadrészt azért jelentős, mert láthatóvá teszi, hogy Kánya Emília nem csupán történeti értelemben, az új szerepalkotás tekintetében érdemel figyelmet, hanem abban az értelemben is, hogy példája új szempontot kínál a szerepekről való beszédben. A szerepalkotás folyamatát ugyanis narrativizálhatjuk, de dramatizálhatjuk is: beszélhetünk újabb és újabb szerepeket levetkőző, majd felöltő figura újtjáról (ezzel kikerülhetetlenül „valódi” figurát tételezve); vagy pedig egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusairól is.¹²⁷ Úgy vélem, Kánya Emília esetében – megtartva a dramatizálás melletti elköteleződést – a szerepalkotás mikéntjének tekintetében egy harmadik típusú eljárásról beszélhetünk. Hiába láthattuk a vallásos családjának és a női szerkesztő és író konfliktusát, pályája nem írható le sem a szerepek közötti döntések narratívájaként, sem pedig a különböző, össze nem illő normarendszerek „kettős kötésének”, találkozásának¹²⁸ montázsaként. Az egymásnak feszülő szerepek feloldódtak a honleányi (meta)szerepben, amely a honleányi szerep kereteinek kitolásával, tehát a *már adott szerep elemeinek bővítésével* és alakításával történt. Így valósult meg, hogy közvetlen mintaként vagy sem, de már mindenképpen elképzelhetővé vált olyan összetettebb honleányi szerep és női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon, amilyenre addig nem volt példa.

Felmerülhet a kérdés: miért éppen így bővült a honleányi szerep Kányának köszönhetően, nem pedig másképpen? Miért nem például a nadrágviselés vagy a politikai választójog kiterjesztésének támogatása került a honleányi ernyő alá? A válasz természetesen bonyolult történelmi, politikai, sajtó-, eszme- és társadalomtörténeti tényezők együttállásának függvénye. Az a jelenség például, hogy a 19. század közepén megnőtt a női munkavállalók száma, nagy részben „köszönhető” a ’48-as forradalomnak, amikor számtalan anya vált özvegyé. Kánya Emília eseténél maradványaimban arra a következtetésre jutottam, hogy annak lehetőségét egyáltalán, hogy alakjával és életművével új szerep jött létre, nagyrészt Kánya társadalmi-felekezeti hovatartozása, neveltetése, valamint a szerkesztői szakma korabeli pozíciója tette lehetővé.¹²⁹ De azt a technikát, hogy atipikus életpályáját emlékirata minél tipikusabbként

¹²⁷ E két módszert Szolláth Dávid különbözteti meg *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái* című tanulmányában a magyar irodalomtörténet-írásra vonatkoztatva. Értelmezésében Horváth János Petőfi-, Király István Ady- vagy Ferencz Győző Radnóti-monográfiája „narrativizálja” a szerepalkotás folyamatát: olyan költők útját mutatják meg, akik változtatják szerepeiket. Ezzel szemben Lackó Miklós és Margócsy István munkái „dramatizálják” a szerepalkotás folyamatát: „egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusai, dilemmái iránt érdeklődnek” (SZOLLÁTH, *i. m.*, 163–164).

¹²⁸ Ahogyan Szolláth értelmében leírható például Galgóczi Erzsébet prózája vagy Ady Endre és Radnóti Miklós költészete (Uo.).

¹²⁹ BOZSOKI, „Csak a vezérek szerepelnek az életben”..., *i. m.*

mutatja fel, valamint hogy szélsőségektől távolságot tartó publicisztikai írásainak köszönhetően senki sem vádolhatta őt túlzott „radikalizmussal”, nagyban saját és diszkurzív közegének politikai nyelve is befolyásolhatta.¹³⁰

A fenti tanulmány azzal egészíti ki az érvelést, hogy az új szerep létrejöttét esetleges élettörténeti tényezők is meghatározhatták. A honleányi szerep változása akár Kleopátra-orra-szerű történetként is elbeszélhető: ha Gottfried Feldinger nem kicsapongó férj, Kánya nem válik el, tehát nem kényszerül szerkesztői pályájára, nincs *Családi kör* a honleányi mintát, a (középosztálybeli) női művelődést, oktatást, munkához való jogot hirdető cikkekkel, nincs (vagy nem ő az) első női lapszerkesztő a Monarchiában stb. A női emancipáció történetét szeretjük úgy elbeszélni, mint individuális, saját erőre építő és tudatos női cselekedetek, a „női első” láncolatát.¹³¹ Kánya Emília példája azért lehet tanulságos a nőtudományok, azon belül is a nőélettörténetírás számára, mert azt mutatja, az értelmiségi női szereprepertoár bővülésének története nagyrészt társadalmi-politikai-történelmi-eszmetörténeti-kulturális összetevők változásaként is elbeszélhető lenne; jóval kisebb cselekvési teret hagyva az egyéni érdemeknek vagy kudarcoknak. E történetben pedig olykor olyan esetleges mikrotényezők (egyéni élettörténeti események) is szerepet játszanak, mint például egy válás.

¹³⁰ BOZSOKI, *Kánya Emília diszkurzív közege...*, i. m.

¹³¹ Ahogyan például Kánya Emília cselekedeteit és szerepeit is pontosan ilyen narratívába helyezte az utókor. Bővebben lásd: BOZSOKI, „*A magyar feminizmus uttörője?*...”, i. m.